

„Mohr-sagen“: Forsøg på et overblik

Af Hans Henrik Bruun

Spørgsmålet om autenticiteten af minister O. C. Mohrs referat af 18. juli af sin samtale i Berlin med ambassadør Ritter har allerede flere gange været drøftet i »Historie« (X, 3, pp. 426–32 og 509–17; XI, 1, pp. 105–43). På baggrund af de vurderinger, som herunder er blevet foretaget af minister Mohrs handlinger, har universitetslektor, cand. scient. pol. Hans Henrik Bruun dog fundet det påkrævet at forsøge et samlet overblik over kildematerialet og den hidtidige debat. Hans konklusion er, at der ikke findes fornødne holdpunkter for at påstå, at 18. juli-referatet er en senere konstruktion. I tilknytning hertil drøfter forfatteren de særlige etiske problemer, der rejser sig for samtidshistorikere, og søger at formulere de krav, som samtidshistoriske fremstillinger i denne henseende bør opfylde.

Indledning

Er ikke alt væsentligt sagt i spørgsmålet om minister O. C. Mohrs version af begivenhedsforløbet ved indledningen af told- og møntunionsforhandlingerne mellem Danmark og Tyskland i juli 1940? Henrik S. Nissen har i sin disputats¹ i udstrakt grad anvendt Mohrs referater som kilder og søgt at legitimere denne anvendelse; omvendt er både referaterne og Nissens anvendelse af dem blevet kritiseret, dels af Viggo Sjøqvist², dels af Troels Fink³, der begge ligeledes har tilbagevist en bi-interveni-ent på Mohrs side⁴. Drøftelsen af det centrale kildekritiske spørgsmål: autenticiteten af Mohrs referat dateret 18. juli, og rigtigheden af hans forklaringer vedrørende dette referats behandling, optager allerede nu 67 tryksider. Når Troels Fink som sin hovedindvending mod både Hen-

Jeg skylder professor, dr. jur. Peter Germer tak for hans kommentarer til artiklens sidste afsnit.

1. Henrik S. Nissen: *1940. Studier i forhandlingspolitikken og samarbejds- politikken* (1973); herefter forkortet: Nissen 1973.
2. Viggo Sjøqvist: *Erik Scavenius* (1973), Bd. II (herefter forkortet Sjøqvist 1973 a), pp. 94–95, 310–15 og, mere udførligt, *Minister Mohrs referater af samtalen med ambassadør Ritter den 18. juli 1940*, *Historie*, ny række X (1973), pp. 426–32 (herefter forkortet: Sjøqvist 1973 b).
3. Troels Fink, anmeldelse af Nissen 1973, *Historie*, ny række X (1973), pp. 509–17 (herefter forkortet: Fink 1973).
4. Jacob Pasternak: *Den halvrustne kildekritik*, *Historie*, ny række XI (1974), pp. 105–36 (herefter forkortet: Pasternak 1974). Kommentar hertil af Sjøqvist (*ibid.*, pp. 137–41) og Troels Fink (*ibid.*, pp. 142–43) (herefter forkortet Sjøqvist 1974, hhv. Fink 1974).

rik Nissen og Pasternak fastholder, at de skubber bipersonen Mohr for langt frem i forhold til hovedpersonen Scavenius⁵, må dette læses som en slet skjult opfordring til at afslutte diskussionen og vende sig fra bipersonen til hovedforløbet. Er en sådan opfordring ikke berettiget?

I én forstand må dette spørgsmål ubetinget besvares bekræftende. Spørgsmålet om sandhedsværdien af Mohrs referater forekommer mig kun at have ret beskednen betydning for vor bedømmelse af det overordnede begivenhedsforløb omkring told- og møntunionsforhandlingerne, der på nuværende tidspunkt må anses for ganske vel belyste. Set i dette perspektiv, der vel med Finks egen terminologi⁶ er den gode *historieskrivnings*, var, er og bliver Mohr en biperson, hans referaters – og hans egen – skæbne en detalje.

Imidlertid kan der anlægges andre synspunkter, der fører til andre prioriteringer.

Det første synspunkt af denne art er det snævert kildekritiske, *historieforskningens* synsvinkel. Når bipersonen Mohr så stærkt har kunnet bemægtige sig opmærksomheden, skyldes det utvivlsomt, som også Fink er inde på⁷, at hans referater potentielt er en væsentlig kilde, hvis anvendelse på den anden side opkaster problemer af en så usædvanlig og kompliceret karakter, at de appellerer ikke blot til forskerens kildekritiske sans, men tillige til hans eventuelle detektiviske anlæg. I den hidtidige debat synes denne appel til en vis grad at være blevet overhørt: Pasternak støtter sig således åbenbart kun på det offentliggjorte materiale; Sjøqvist og Fink har tilsyneladende ikke kendskab til indholdet af Mohrs papirer i Rigsarkivet; og selv Nissen, der har gennemgået alt materiale, synes mig ikke at have blik for alle dets ejendommeligheder og muligheder. Allerede derfor kunne en undersøgelse med støtte i det samlede kildemateriale, publiceret som upubliceret, have en vis selvstændig interesse.

Imidlertid må, som vi har set, udbyttet for *historieskrivningen* af en sådan samlet undersøgelse antages at være ret beskedent. Der kræves derfor et alternativt overordnet relevanskriterium. Dette findes efter min mening i netop det element, hvis tilstedeværelse i debatten som nævnt beklages af visse af dens deltagere, nemlig i *personen* O. C. Mohr, eller mere præcist: i bedømmelsen af hans vederhæftighed. I den historiske sammenhæng, hvori Nissen placerer Mohr, er han klart en biperson, hvis

5. F i n k 1973, pp. 513–14 og 1974, pp. 143–44.

6. F i n k 1974, p. 143. Fink kritiserer sondringen i praksis mellem historieskrivning og historieforskning, men må dog vel kunne acceptere dens principielle mulighed.

7. F i n k 1973, pp. 513–14.

betydning næsten kun er indirekte, nemlig som en diskutabel kilde. Men det er historiens – og i særlig grad samtidshistoriens – problem, at en efter sin intention nok så nøgtern og distanceret bedømmelse af sådanne personers udsagn samtidig kan komme til at fungere som brændemærkning eller frifindelse af de pågældende i den relation, hvori de er hovedpersoner, nemlig i deres egen tilværelse. Således er det uden tvivl gået i det foreliggende tilfælde: konklusioner om »18. juli-referatet«⁸ autenticitet⁹ er samtidig konklusioner om minister Mohrs hæderlighed. Herved får det detektiviske aspekt i kildebehandlingen ny dybde og ny relevans: fra at være en fristelse, der må modstås, bliver det en forpligtelse, der må opfyldes: af hensyn til personen O. C. Mohr og hans omdømme må efterforskningen føres til bunds. Nærværende artikel skal, hvad dens titel søger at gøre klart, ses som et forsøg på at opfylde netop denne forpligtelse gennem en sammenfattende bedømmelse af det foreliggende materiale og de foreliggende argumenter; og denne konkrete undersøgelse leder over i en principiel diskussion af det problem, som er dens berettigelse, og som uden overdrivelse kan betegnes som *den samtidshistoriske kildekritiks etik*.

1. Den konkrete undersøgelse

Den overordnede problemstilling kan formuleres således: udformede minister O. C. Mohr »18. juli-referatet«¹⁰ ikke på den angivne dato, men som en senere konstruktion, formentlig i 1945–46¹¹ eller engang i foråret 1953?¹² Og var udstrekningsnotatet¹³ derfor ukorrekt? Med andre

8. Det håndskrevne referat dateret 18. juli 1940, som Mohr hævder giver den korrekte version af hans samtale med ambassadør Ritter samme dag, og om hvilket hoveddiskussionen står, vil ndf. blive betegnet som »18. juli-referatet«. Det maskinskrevne referat dateret 19. juli 1940, som beror i udenrigsministeriet, og som efter Mohrs forklaring er resultatet af Scavenius' udstregninger og rettelser i 18. juli-referatet, vil blive betegnet som »19. juli-referatet«. Det notat, hvori Mohr forklarer, hvorledes Scavenius rettede 18. juli-referatet til, er ligeledes dateret 19. juli. For at undgå konfusion hos læseren vil dette notat ndf. blive betegnet som »udstrekningsnotatet«.

9. Jfr. ndf., pp. 312–14.

10. Fotografisk gengivelse i O. C. Mohrs papirer i Rigsarkivet (arkivnr. 5972) (herefter betegnet: Mohr, RA), pk. C. Her mangler dog sidste side med Mohrs PS; et fuldstændigt, men fotografisk langt ringere optryk findes i Elklit m. fl. (udg.): *Tekster til historisk forskningsteknik* (1975). Afskrift Nissen 1973, pp. 456–63, samt i udenrigsministeriets (herefter i noter forkortet: UM) arkiv, j. nr. 99 F 3/36.

11. Jfr. Nissen 1973, p. 465.

12. Således Sjøqvist 1973 b, p. 432.

13. Afskrift i UM j. nr. 99 F 3/36; optrykt Sjøqvist 1974, pp. 140–41.

ord: er 18. juli-referatet autentisk, og er udstregningsnotatet korrekt¹⁴? En lidt nærmere præcisering og uddybning kan dog være nødvendig:

De omhandlede aktstykker har karakter af beretninger. Det er allerede ud fra kildekritiske synspunkter muligt og praktisk i den foreliggende sammenhæng at skelne mellem deres *autenticitet* og deres *sandhedsværdi*¹⁵. Det første begreb dækker spørgsmålet om, hvorvidt et bestemt dokument er, hvad det giver sig ud for at være, eller konkret: om dets forfatterangivelse, dato, beskrivelse af sin egen form («notat», »referat« el. lign.) osv. er korrekt. Det andet begreb refererer til *kildeværdien af dokumentets indhold*. De to kvaliteter er selvfølgelig meget nært forbundne på den måde, at den enes tilstedeværelse bestyrker formodningen om, at også den anden er til stede; men nogen nødvendig forbindelse er der ikke tale om: en autentisk beretning kan være aldeles usand; og omvendt kan det ikke af et dokument manglende autenticitet sluttes, at dets sandhedsværdi er tilsvarende ringe.

Ud fra det etiske synspunkt, som er det overordnede i denne artikel, er det også nyttigt at adskille autenticitets- fra sandhedsspørgsmålet. På den ene side er det en sørgeligt almindelig erfaring i historieskrivningen, at vidner, herunder forfattere til beretninger, er upålidelige. Men dette er som regel resultatet af ubevidst, og derfor principielt moralsk ubelastende, fordrejning, teleskopering af indtryk osv. For at en beretnings ringe *sandhedsværdi* («upålidelighed») skal kunne virke moralsk belastende på beretningens ophavsmand, vil der normalt kræves en bevidst fordrejende hensigt. Selv i tilfælde hvor en sådan hensigt må antages at kunne foreligge, vil der efter omstændighederne kunne blive indrømmet en ganske vid tolerance, f. eks. typisk i situationer, hvor den eventuelle fordrejning har en defensorisk funktion for ophavsmanden, men ikke fører til belastning af andre. Ikke mindst i forbindelse med bedømmelsen af versioner af begivenheder under besættelsen har en sådan tolerance ef-

14. De to spørgsmål besvares i realiteten, omend med blidere ordvalg, bekræftende af Sjøqvist 1973 a, p. 315 og 1973 b, p. 432; Pasternak 1974, p. 114, læser ham da også således. I svaret til Pasternak (Sjøqvist 1974, pp. 137-41) skærpes tonen mærkbart, og anklagen generaliseres, samtidig med at den i sin kerne opretholdes usvækket. Fink 1973, p. 514, taler om Mohrs notaters svaghed som kildemateriale og finder hele sagen »mystisk«; men hverken direkte eller indirekte fremsætter han tilsvarende beskyldninger mod Mohr; denne linie fastholdes i replikken, 1974, pp. 142-43.

15. Termen autenticitet er overtaget fra H. P. Clausen: *Hvad er historie?* (1963), p. 67, hvor også begrebets indhold drøftes. Begrebet sandhed skal naturligvis ikke forstås absolut, men under automatisk indfortolkning af den ufuldstændighed og selektivitet («subjektivitet» om man vil), der kendetegner enhver beretning.

terhånden udviklet sig. Omvendt vil dokumenters manglende *autenticitet* normalt tages som tilstrækkelig basis for en moralsk belastning af ophavsmanden, der jo »må have vidst«, at datoen, overskriften, underskriften osv. var forkert¹⁶.

Disse overvejelser er ikke uden betydning for den foreliggende problemformulering. Hvad angår 18. juli-referatet, er historieforskningens sædvanlige hovedspørgsmål, sandhedsspørgsmålet, det, der først er blevet stillet. De tvivl om referatets sandhedsværdi, som eventuelt kunne rejses, må formodes i det væsentlige at være moralsk ubelastende for ophavsmanden. Imidlertid rejser bedømmelsen af referatets sandhedsværdi også spørgsmålet om dets autenticitet. Dette er blevet anset for anderledes afgørende i moralsk henseende, dels som følge af den nævnte almindelige hovedregel, og dels fordi det involverer en anden person, Scavenius, der hævdes at have foretaget omfattende udstregninger, med politisk hensigt, i Mohrs referat. Det er derfor rimeligt, at det ved en moralsk vurdering er dette aktstykkets *autenticitet*, der står i forgrunden, idet dog referatets sandhedsværdi selvfølgelig ikke er uden betydning for bedømmelsen af autenticiteten¹⁷.

Udstregningsnotatet giver en beretning om, hvorfor 18. juli-referatet ser ud, som det gør, og er, forsåvidt denne beretning er sand, en støtte for en positiv konklusion med hensyn til dette referats autenticitet. Det er således notatets *sandhedsværdi*, der er det afgørende ved belysningen af det moralske spørgsmål, der kan rejses i forbindelse med 18. juli-referatets autenticitet. Også i en anden henseende er det spørgsmålet om udstregningsnotatets sandhed, der er det afgørende: det er nemlig næppe tænkeligt, at notatet kan være forkert på væsentlige punkter, uden at det må tilskrives en *hensigt* hos forfatteren om at føre eftertiden bag lyset; og da denne hensigt manifesterer sig i en beretning, der inkriminerer en anden, nemlig Scavenius, må den som nævnt betragtes som moralsk belastende for Mohr.

16. Også denne hovedregel tillader dog undtagelser. Dels kan den manglende autenticitet selvfølgelig nu og da skyldes ægte fejltagelser; og selv hvor dette ikke er tilfældet, kan det belastende moment være svækket afgørende, nemlig i tilfælde, hvor et dokument, der indeholder en beretning, ganske vist er en senere konstruktion, men hvor denne konstruktions resultat *svarer til* det oprindelige, autentiske dokument på alle andre måder. Vel er det foreliggende dokument ikke autentisk, men der *har* foreligget et i indhold og form tilsvarende aktstykke, der *var* autentisk. Man kunne i dette tilfælde, for kortheds skyld, tale om »afledet autenticitet«.

17. Har Mohr refereret en samtale ukorrekt, vil hans motiv til, når referatet anfægtes, at konstruere et »original«-referat som støtte for sin version være stærkere.

Det forekommer ikke betænkeligt at gå ud fra, at 18. juli-referatets autenticitet implicerer udstregningsnotatets sandhed, og omvendt¹⁸. Man må dog indrømme 18. juli-referatet en vis prioritet ved behandlingen, idet udstregningsnotatets sandhedsværdi i det væsentlige afhænger af afgørelsen af 18. juli-referatets autenticitet.

De momenter, der må tages i betragtning ved bedømmelsen, kan groft opdeles i tre grupper: de pågældende aktstykkers, her først og fremmest 18. juli-referatets, *tilstand* og udformning (afsnit 1.1.); aktstykkernes *indhold* og deres forlidelighed med andre kilder (afsnit 1.2.); og den bredere *sammenhæng* hvori aktstykkerne må betragtes og bedømmes, herunder hvorledes de, og andet relevant kildemateriale, er blevet kendt for os og nu foreligger (afsnit 1.3.). Ved afgørelsen af autenticitetsspørgsmålet har især den første og den tredje gruppe betydning, men også materialet i den anden gruppe kan dog her være af interesse.

1.1. *Aktstykkernes tilstand*

Spørgsmålet om 18. juli-referatets tilstand og udformning har beskæftiget de hidtidige kommentatorer mindre, end man på forhånd kunne vente i betragtning af, at dets besvarelse efter omstændighederne ville kunne føre til en endelig positiv (men derimod næppe nogen endelig negativ) konklusion med hensyn til det centrale spørgsmål, nemlig om der er tale om et falsum. En del af forklaringen på denne negligering ligger uden tvivl deri, at originalen til referatet ikke eksisterer mere, og at vi kun besidder fotografier deraf. Men dels har flere deltagere i debatten tidligere haft adgang til at undersøge originaldokumentet; og dels er de – klare og skarpe – fotografiers værdi ved den »tekniske« bedømmelse af dokumentet større, end f. eks. Sjøqvist synes at antage¹⁹.

Referatet, der er skrevet med blyant, er utvivlsomt *skrevet* af Mohr. Det fremtræder som en »grundtekst«, der er ret let at udskille på grundlag af bogstavstørrelse og linieafstand, og en række ændringer i form af udviskninger, tilføjelser og stregninger (over-, under- og indstregning). Udviskningen af dele af grundteksten og den indføjelse af ændringer, der ofte er forbundet dermed, er åbenbart i mange tilfælde foretaget, efter at grundteksten var færdigt nedskrevet²⁰. Disse rettelser kan dog i prin-

18. I sidste henseende dog således, at 18. juli-referatet eventuelt kun er *afledet* autentisk.

19. Sjøqvist 1974, p. 138. Der er ikke tale om en fotokopi i gængs forstand, men om en egentlig affotografering til dokumentarisk brug, foretaget af Rigsarkivets fotograf, jfr. i.d.f., p. 347.

20. Jfr. at der optræder »bare pletter« som følge af udviskninger, og sammentrængninger af tilføjelser for at få dem til at passe med den oprindelige linieafstand.

cippet udmærket være resultatet af en gennemretning af et første udkast til referat og således alligevel datere sig fra den originale udarbejdelse²¹. Det må dog indrømmes, at nogle af tilføjelserne i dokumentet synes at være gjort med kraftigere blyant og med en anden skriftføring, hvad der kunne indicere et senere tidspunkt for indføjningen; men der er her tale om detaljer, der ikke lader sig substantiere på grundlag selv af den gode fotografiske gengivelse. I hvert fald *datoen* og muligvis også *signaturen* synes at være skrevet oven på en udviskning; men heller ikke her forekommer det muligt at udlede noget med hensyn til tidspunktet for en eventuel rettelse.

Udstregningerne angives af Mohr at være foretaget af Scavenius. Det således *udstregede* er tillige *understreget* og om disse understregninger forklarer Mohr²², at han selv har tilføjet dem (med rødt) for at lette opgaven for den stenograf, der i udenrigsministeriets arkiv i 1965 afskrev referatet. Mens det forekommer ubetænkeligt uden videre at acceptere Mohrs forklaring på dette sidste punkt²³, er det første, påstanden om Scavenius' udstregning, centralt for hele den foreliggende fremstilling. Af fotografierne af dokumentet lader der sig imidlertid intet sikkert udlede om rigtigheden af Mohrs påstand. Stregerne kan i sig selv være Scavenius', Mohrs eller trediemands²⁴.

Et punkt af en vis interesse er den *retskrivning*, der anvendes i referatet. Grundteksten benytter overalt den gamle retskrivning. Derimod findes der i de tilskrevne dele enkelte afvigelser fra denne retskrivning til fordel for den nye²⁵. Dette synes at tillade en ret nøjagtig datering af i hvert fald disse indskud. Den nye retskrivning indførtes i Danmark i foråret 1948. Før dette tidspunkt er der intet, der tyder på, at Mohr har anvendt de nye regler. Blandt Mohrs efterladte papirer findes der derimod et notat fra hans hånd dateret 22. januar 1949, der helt igennem

21. At der overhovedet er tale om udviskninger, er ikke i sig selv inkriminerende: Mohr rettede ofte sine blyantkoncepter til på denne måde.
22. Brev til Nissen af 19. september 1966 (Mohr, RA). Denne forklaring må formentlig også dække de lodrette indstregninger, der svarer til understregningerne.
23. Den pågældende stenograf har i en samtale med forf. beklaget, at hun ikke mere erindrede noget væsentligt om referatets ydre form.
24. Således også Sjøqvist 1974, p. 138 og Fink 1973, p. 514.
25. »genmæle« for »Genmæle« (referatets p. 4) og »genstand« for »Genstand« (referatets p. 3). Referatets p. 2 er »Forvejen« *muligvis* rettet fra »forvejen«. Eventuelle rettelser fra »ville« til »vilde« (referatets pp. 2 og 3) er næppe af interesse her, idet fejlskrivninger af modalverberne selv under den gamle retskrivning var langt mindre usædvanlige end fejltagelser med hensyn til begynderbogsstaver i så utvetydige substantiver som de to omhandlede.

følger den nye retskrivning²⁶. Vi må heraf kunne fastslå, at de nævnte indskud i ny retskrivning næppe er resultatet af en ren tilfældighed, og at de er udfærdiget senere end foråret 1948. Nogen entydig terminus ad quem lader sig derimod ikke sætte²⁷.

Et sidste moment, der har fået øget vægt i den seneste fase af debatten, er *kvaliteten af det papir, som 18. juli-referatet er skrevet på*. Her er naturligvis kun de kommentatorer, der har haft det originale dokument i hænde, i stand til at yde bidrag af værdi. Nissen angiver²⁸, at han underkastede 18. juli-referatets papirkvalitet en skønsmæssig analyse²⁹, der som resultat havde, at kvaliteten var *forskellig* fra kvaliteten af papiret i de originaldokumenter, der af Mohr var blevet dateret til 1945–46. Sjøqvist nævner sagen i et notat, dateret 14. juli 1971 og lagt på udenrigsministeriets akter angiveligt som reaktion på Nissens nævnte påstand. I dette notat anfører han, at »næsten alle [Mohrs notater] . . . var skrevet på det dårlige, grågule foliopapir, der benyttedes i udenrigstjenesten i besættelsens sidste år«³⁰; udadtil kommer han først ind på spørgsmålet i 1974 i sit svar til Pasternak, hvor han mere direkte erklærer, at *18. juli-referatet* var skrevet på det omtalte grågule papir fra besættelsens slutning³¹.

Holder denne påstand, er der naturligvis tale om en endelig afkræftelse af 18. juli-referatets autenticitet³². Imidlertid er Sjøqvists position for mig at se behæftet med forskellige svagheder:

Som Sjøqvist selv anfører³³, er corpus delicti destrueret, og en udta-

26. Mohr, RA.

27. Givet er det, at den nye praksis ikke satte sig varige spor (mundtlig meddelelse til forf. fra minister Mohrs enke, der overhovedet kun erindrer breve fra Mohr med gammel retskrivning; således også alle efterladte notater af Mohr fra 1960'erne).

28. 1973, p. 585n5.

29. Denne omfattede dels papirets sværhedsgrad, dels dets farve (brev fra Nissen til forf. af 28. nov. 1974).

30. UM j. nr. 99 F 3/36.

31. Sjøqvist 1974, p. 138.

32. Omvendt er denne autenticitet naturligvis ikke bevist, selv om påstanden falder, ja selv ikke, hvis det godtgjordes, at det anvendte papir kun var fremstillet indtil 1940: papir kan gemmes. Man kunne tænke sig, at en eventuel dårlig papirkvalitet i 18. juli-referatet skyldtes, at Mohr havde brugt kladdepapir fra gesandtskabet i Berlin (en i og for sig sandsynlig antagelse, da referatet skrives, før Mohr meder sig tilbage i udenrigsministeriet), og at dette papir var lokalt anskaffet og af ringere kvalitet end det danske, jfr. at Tyskland på dette tidspunkt i snart et år havde været et land i krig. Stikprøver i gesandtskabsarkivet for denne periode synes dog at vise, at man også i Berlin brugte det gode gule konceptpapir.

33. 1974, pp. 137–38.

lelse derom forsåvidt umulig at substantiere, hvad der i sig selv maner til stor forsigtighed; og denne advarsel bestyrkes af andre forhold.

For det første er som nævnt en anden forsker kommet til det modsatte resultat³⁴: i mangel af det originale dokument står påstand således mod påstand. Skulle man overhovedet forsøge at konkludere til fordel for den ene snarere end for den anden, måtte det snarest blive til fordel for Nissen, der i modsætning til Sjøqvist kan støtte sit udsagn på en undersøgelse af papiret med netop det sigte at afgøre 18. juli-referatets autenticitet, mens Sjøqvist kun kan referere til en generel bedømmelse af et større materiale.

Hertil kommer for det andet, at Sjøqvist selv har lagt så liden vægt på sin iagttagelse, som tilfældet er. Ikke alene undlader han indtil 1974 at imødegå Nissens påstand om 18. juli-referatets papirkvalitet, privat eller offentligt, skønt han er opmærksom på netop denne alvorlige diskrepans mellem deres iagttagelser; men han har tillige så liden tiltro til sin iagttagelses bærekraft, at han end ikke lader den modificere sin egen hypotese, hvorefter Mohr skulle have udarbejdet dokumentet omkring marts 1953³⁵.

Det forekommer mig på dette grundlag ikke muligt at afgøre modstriden mellem Sjøqvist og Nissen til Sjøqvists fordel, og derfor heller ikke at antage, at dennes iagttagelse kan betragtes som fældende bevis for, at 18. juli-referatet *ikke* er autentisk. Den »tekniske« undersøgelse kan efter min mening heller ikke i andre henseender siges at have bragt momenter frem, der afgørende taler mod autenticiteten af dokumentet som helhed³⁶; den har på den anden side med stor sikkerhed vist, at enkelte dele af referatet er tilføjet væsentligt senere end det tidspunkt, der er angivet som referatets generelle datering.

1.2. Aktstykkernes indhold

Vender man sig herefter til indholdet af de omstridte referater, er det

34. Modsigelsen er ikke direkte, bl. a. fordi Nissen ikke har kendt Sjøqvists påstand; men hvor Nissen konkluderer, at 18. juli-referatet er forskelligt fra de øvrige (ganske talrige) referater dateret 1945–46, hævder Sjøqvist, at næsten alle referater, *derunder* 18. juli-referatet, var skrevet på det dårlige papir.
35. Sjøqvist 1973 b, p. 432. Sandsynligheden, for at Mohr på dette tidspunkt ville benytte det dårlige papir, må betragtes som rent teoretisk i betragtning af, at det gode gule konceptpapir da atter havde været i brug i en række år.
36. For en ordens skyld skal det anføres, at der findes endnu et levende vidne, hvis udsagn efter omstændighederne ville kunne være aldeles afgørende, nemlig den stenograf, der i sin tid skrev 19. juli-referatet rent. Den pågældende, frk. Bodil Tybjerg (skrivemærke »BT«), har dog i et brev af 22. januar 1975 til forf. beklaget, at hun ikke kan bidrage til sagens opklaring.

som nævnt især spørgsmålet om disses *sandhedsværdi*, der herigennem belyses, og dette spørgsmål må, som vi så, i den foreliggende sammenhæng først og fremmest stilles til udstrekningsnotatet.

Dette notat angiver at referere³⁷ begivenhedsforløbet, da Mohr, nys hjemkommen fra Berlin, aflægger rapport til Scavenius om rejsens forløb. Lader man detaillerne og de mere uhåndgribelige momenter, der ikke er tilgængelige for direkte afprøvning mod andet materiale³⁸, ligge, kan man udskille følgende punkter af betydning: Det hævdes indledningsvis, at Scavenius kritiserede dels Mohrs forbehold under samtalen med Ritter, og dels hans forslag om til indledning at benytte det dansk-tyske regeringsudvalg som forum for drøftelser med tyskerne; derimod skal Scavenius klart have billiget Mohrs understregning af det ønskelige i at få en kontakt i stand mellem Danmark og Tyskland om disse spørgsmål, før man fra tysk side lagde sig fast på bestemte planer.

Væsentligst er dog naturligvis Mohrs påstand i notatet om, at Scavenius, der ønskede et referat af samtalen med Ritter til brug under ministermødet samme dag, ikke fandt Mohrs allerede nedskrevne, udførlige referat (18. juli-referatet) egnet til dette formål, men underkastede det en hårdhændet udstregning. Denne udstregning skal ifølge notatet først og fremmest have ramt Mohrs *forbehold* over for Ritter; specielt nævnes her Mohrs understregning af, at han kun kunne tale på grundlag af sin egen ministers indstilling. Herudover kan Scavenius' udstregninger efter sammenhængen i udstrekningsnotatet have ramt visse detaljerede eller specielle dele af 18. juli-referatet samt omtalen af en bemærkning fra Ritters side om, at denne håber, at Mohrs fortolkning af Scavenius' erklæring af 8. juli »vil vise sig rigtig«³⁹.

Rigtigheden af udstrekningsnotatets version på de nævnte punkter skal naturligvis kunne eftervises på originalen af 18. juli-referatet dels betragtet alene, dels betragtet i sammenhæng med det referat, som ifølge Mohrs beretning blev *resultatet* af Scavenius' udstregninger, altså 19. juli-

37. I det følgende vil der – som hos tidligere debattører – optræde formuleringer, der i sig selv kan læses som indebærende en *accept* af Mohrs forklaringer; anvendelsen af sådanne udtryk skal dog alene ses som begrundet i ønsket om at undgå for mange hypotetiske konjunktiver, »angiveligheder« osv.

38. Således f. eks. spørgsmålet om sandsynligheden for, at Scavenius (og Mohr) skulle have handlet som i notatet hævdede; se om bedømmelsen af Scavenius' handlemåde ndf. pp. 348–49.

39. Mohr gør ifølge notatet Scavenius opmærksom på, at denne passus viser, at Ritter har opfattet Mohrs forbehold. Stryges forbeholdene, synes det derfor mest nærliggende også at stryge Ritters udtalelse.

referatet⁴⁰. Lad os derfor se, om en sådan undersøgelse støtter Mohrs version:

1.2.1. *Udstregningerne i 18. juli-referatet.* Af udstregningerne i 18. juli-referatet^{40a} kan langt de fleste siges umiddelbart at falde inden for de rammer, som Mohrs forklaring afstikker. Nogle udstregninger rammer således afsnit eller sætninger, der i den givne sammenhæng må betragtes som mindre væsentlige detaljer⁴¹. I en række andre tilfælde rammer udstregningerne tydeligvis Mohrs forbehold over for Ritter: dels hans generelle tøven over for de tyske tanker⁴², dels mere specielt hans forsøg på at understrege, at hans udtalelser kun kan gengive Scavenius' personlige opfattelse og derfor formelt set ikke kan være autoritative⁴³. Også det forbehold, som Ritter som nævnt giver til kende med hensyn til den danske regerings evne og vilje til at leve op til 8. juli-erklæringen, er strøget⁴⁴.

Af udstregninger, der *ikke* umiddelbart lader sig forklare, finder man for mig at se kun een, nemlig den der rammer følgende lange passus:

»Spørgsmålet om drøftelser allerede nu var betydningsfuldt, fordi der netop nu blev udarbejdet planer for det fremtidige økonomiske samarbejde med de forskellige europæiske lande, og det ville derfor snart blive aktuelt. Havde den danske udenrigsminister gjort sig særlige tanker, når han i erklæringen talte om Danmarks opgave med hensyn til at finde sin plads i samarbejde med Tyskland? Jeg svarede Ritter, at jeg ikke havde kendskab til »særlige tanker« hos min minister, men jeg ville formode, at han i alt fald næppe havde tænkt sig, at man i Tyskland udarbejdede planer, der også tog sigte på vore forhold, uden at vi i forvejen havde fået lejlighed til at gøre vore synspunkter gældende.«⁴⁵

40. UM j. nr. ad 64 Dan 80 a/5 (»fra Direns Skrivebord« – det drejer sig om en mappe med fortrolige papirer opbevaret af skiftende direktører i et særligt pengeskab); optrykt flere gange, senest hos P a s t e r n a k 1974, pp. 125–26.
- 40a. Referencerne ndf., der er indsat for at muliggøre detaljeret kontrol og kort citat, er til Nissens genoptryk, N i s s e n 1973, pp. 456–63, der er det eneste sted, hvor referatet er aftrykt i den originale version. Skønt både dette forhold og den synoptiske sammenstilling gør Nissens version yderst nyttig, er den dog desværre ikke fri for fejl. Den væsentligste af disse skal korrigeres her: p. 461 skal i slutningen af andet afsnit (fra »men tilføjede« til »nuværende«) *kursiveres*.
41. Således for mig at se udstregningerne N i s s e n 1973, pp. 456, 460–61 (»det var ... glemte«) og måske også Mohrs PS, pp. 462–63.
42. Således *ibid.*, pp. 457–58 (»Men var ... krigen varede?«), 460, 461, 462 (»Planerne ... næppe virke fristende«).
43. Her først og fremmest *ibid.*, pp. 457 og 462 (»Jeg indskrænkede mig ... til drøftelser«); jfr. ligeledes f. eks. pp. 458 (»Jeg svarede Ritter ... min minister«) og 459.
44. *Ibid.*, p. 462.
45. *Ibid.*, p. 458. (Retskrivningen moderniseret her, og hvor det i det følgende er nødvendigt).

hæng. Udstrekningsnotatet taler om, at Scavenius stregede forskellige dele af Mohrs 18. juli-referat ud, og at han derefter meddelte Mohr, at han »ville lade det forkortede referat renskrive, forelægge det i ministermødet og henlægge det på akterne«. Hvor store skal afvigelserne være mellem 18. juli-referatets ikke-udstregede dele og det 19. juli-referat, der blev resultatet af renskrivningen, før vi må sige, at udstrekningsnotatets sandhedsværdi, og dermed implicit 18. juli-referatets autenticitet, på dette punkt er væsentligt antastet?

For Sjøqvist synes der ikke at være nogen tvivl: i 19. juli-referatet findes der tekstsomskrivninger i forhold til 18. juli-referatet, og dette forhold er i sig selv en tilstrækkelig begrundelse for, at Mohrs forklaring må forkastes. Hertil kommer, at det nærmere indhold af visse af omskrivningerne ifølge Sjøqvist gør »nedskæringsteorien« uacceptabel⁵².

Lader vi foreløbig de sidste, specielle punkt ligge⁵³, må jeg om Sjøqvists generelle begrundelse sige, at den forekommer urimeligt restriktiv ikke blot i forhold til udstrekningsnotatets ordlyd, men allerede konfronteret med almindelig common sense. Enhver kan ved at læse de ikke-udstregede dele af 18. juli-referatet se, at der heraf ikke uden en vis redaktionel indsats lader sig fremstille et referat, der er egnet til forelæggelse i ministermøde. For at kunne hævde, at allerede forekomsten af tekstsomskrivninger motiveret af en sådan »teknisk« redaktion i sig selv begrunder en forkastelse af Mohrs version af begivenhederne i udstrekningsnotatet, må det kræves, at dettes formulering direkte udelukker muligheden for enhver tekstsomskrivning, selv af denne »tekniske« karakter. Vi leder imidlertid forgæves efter sådanne præskriptive formuleringer i notatet. Den ovenfor citerede sætning derfra kan tværtimod for mig at se ved en naturlig læsning kun støtte en formodning om, at Scavenius ønskede at lade referatet omskrive, så det fremstod *uden de dele, som han selv havde udstreget*, men ikke nødvendigvis i øvrigt totalt uændret. Og selv over for afvigende læsninger af den pågældende sætning må det mere generelt kunne fastholdes, at det ville være urimeligt at forudsætte, at Mohrs udstrekningsnotat var præget af en så klinisk renhed i udtrykket, at hans hæderlighed skulle kunne anfægtes på grundlag af en sætning som denne og imod al jævn fornuft.

Der må derfor efter min mening sondres mellem »tekniske« og andre tekstsomskrivninger fra 18. til 19. juli-referatet. Men man kan da spørge, om alle »ikke-tekniske«, substantielle ændringer eo ipso bør anses som tilstrækkelig grund til at anfægte udstrekningsnotatet.

52. Således Sjøqvist 1973 b, pp. 428-29 og 1974, p. 137.

53. Se herom ndf., pp. 323-25.

Heller ikke dette spørgsmål kan efter min mening besvares klart bekræftende. Man må huske, at den form for redaktionelt arbejde, som referatet altså under alle omstændigheder har krævet, i udenrigsministeriet (som vel overhovedet inden for administrationen) ikke udføres af steno-grafer, men af sagsbehandlere. Det er videre klart, at den pågældende sagsbehandler⁵⁴ derfor må have givet sin version af referatet til steno-grafen enten ved mundtligt diktat eller i form af et nyt koncept, begge naturligvis på basis af 18. juli-referatet med udstregninger. Der må altså have været en »mellemfase« i formuleringen mellem 18. juli-referatet med udstregninger og 19. juli-referatet. Det vil ikke være unaturligt at antage, at der i dette mellemliggende stadium kan have fundet tekst-omskrivninger sted også udover de rent tekniske, så meget mere som grundteksten i 18. juli-referatet kun har en kladdes form og flere steder ligefrem opfordrer til stilistisk afpuddning. For enhver, der selv har prøvet at koncipere referater på denne måde og ved, hvor let sådanne ændringer kan komme ind i teksten, ikke mindst ved mundtligt diktat, vil denne hypotese endda forekomme yderst rimelig.

For at de substantielle tekstomskrivninger skal invalidere Mohrs forklaring, må det derfor kræves, at de *efter deres indhold* er af en sådan art, at de ikke kan passe sammen med Mohrs forklaringer i udstreknings-notatet.

Sammenligner man de to versioner, kan man først udskille en lang række tekstændringer, der åbenbart er af rent »teknisk« art⁵⁵. Hertil følger sig visse, ofte ret omfattende, omskrivninger, der tilsyneladende er substantielle, men som ved nærmere analyse viser sig allerede at kunne finde deres forklaring i nødvendigheden af at omredigere teksten, efter at Scavenius havde foretaget udstregningerne.

Det vigtigste eksempel herpå forekommer mig at være den af tidligere deltagere i debatten udførligt drøftede diskrepans mellem 18. juli-referatets »Det ville være en nærliggende logisk slutning, at en drøftelse ville være af interesse« og 19. juli-referatets mere positive »Danmark ville være stærkt interesseret i en sådan drøftelse«⁵⁶. 18. juli-referatets »logiske slutning« var en slutning fra Mohrs formodning om, at Scavenius næppe havde tænkt sig, at man i Tyskland ville udarbejde planer vedrørende samarbejdet med Danmark, uden at Danmark forinden fik lov

54. Spørgsmålet om, hvem der har foretaget det pågældende redaktionsarbejde, behandles ndf., pp. 326–27.

55. Sproglige og grammatiske korrektioner, tydeliggørelse af referencer o. l.

56. Jfr. Sjøqvist 1973 b, p. 430, Pasternak 1974, pp. 117–18 og replik fra Sjøqvist, 1974, p. 139.

til at ytre sig. Denne formodning, og oplysningen om, at de tyske planer var under udarbejdelse, slettes som nævnt af Scavenius⁵⁷, og en »slutning« ville derfor hænge i luften uden præmisser. Det er på den anden side ikke svært at se, at Scavenius kan have haft interesse i, at *indholdet* af »slutningen«, nemlig det danske ønske om at blive taget med på råd i tide, fastholdtes i referatet til ministermødet. Med andre ord: sætningen skal ikke stryges, men den må nødvendigvis omformes^{58, 59}.

Man kan videre udskille en særlig gruppe tekstskrivninger, der synes at kunne finde deres forklaring i Scavenius' udstregning af Ritters meddelelse om, at *generelle* tyske planer for samarbejdet i Europa var under udarbejdelse; tekstskrivningerne får her den funktion at fjerne referencerne til sådanne planer, så man ikke synes at stå over for tysk diktat *specielt* over for Danmark⁶⁰.

Tilbage står da en del omskrivninger, der ikke alene kan forklares med omskrivnings»tekniske« hensyn eller ud fra den almindeligt konstaterede tendens, som ifølge udstregningsnotatet prægede Scavenius' udstregninger i Mohrs oprindelige koncept. Nogle af disse kan ses som rene stilrettelser⁶¹, eller som begrundet i praktiske hensyn⁶². Men enkelte punkter lader sig ikke således reducere. Når f. eks. 19. juli-referat taler om, at Mohr »motiverede [sit] besøg med det gamle bekendtskab og med, »at [Ritter] – såvidt [Mohr] havde forstået – nu svævede over vandene på det handelspolitiske område«, mens 18. juli-referatet taler om, at »motivet til det påtænkte besøg kun havde været gammelt bekendtskab«⁶³, er det ganske vist klart, at en redaktionel ændring under alle omstændigheder var påkrævet, eftersom 19. juli-referatet i øv-

57. Jfr. ovf., pp. 319–20.

58. Det må dog erkendes at der ved denne udformning sker en selvstændig styrkelse, men kun for så vidt som ordet »stærkt« indføres for »interesseret«. Tilsvarende verbale forstærkelser findes andre steder (Nissen 1973, p. 457 (»meget afgørende« for »afgørende«, »ikke kunne være nogen tvivl« for »ikke kunne være tvivl«)). Overførelsen af anførselstegnene fra »betydningsfulde« til »erklæringen« (ibid., p. 462) har muligvis samme baggrund; den kan dog også være rent stilistisk.

59. Andre eksempler på »camouflerede« tekniske ændringer er for mig at se »tilkendegivelser« ændret til »tilkendegivelsen« (ændringen ikke registreret af Nissen, 1973, p. 459) og bortfaldet af sætningen »Jeg måtte vel kunne hjælpe ham med fortolkningen« (ibid., p. 457).

60. Således ibid., pp. 460, 461.

61. F. eks. ændringen ibid., p. 459 (»kunne tiltræde« til »gav mig ret i«). Herhen hører vel også strygningen af gentagelser i referatet med hensyn til den danske interesse i, at ideerne stadig skulle kunne ændres ved en drøftelse (ibid.).

62. Således vel medtagelsen af det – oprindelig udstregede – indledende afsnit, der har rent introducerende karakter.

63. Ibid., p. 456.

rigt slet ikke nævner Mohrs påtænkte besøg dagen i forvejen. Men inddragelsen af Ritters funktion i Auswärtiges Amt som medvirkende årsag til besøget synes dog at ændre dettes karakter fra et rent høflighedsbesøg i retning af en sondering^{64, 65}.

1.2.3. *Konklusion.* De konklusioner, der kan uddrages af denne del af undersøgelsen, er efter min mening følgende: Den tendens, der kan aflæses af placeringen af de påstående scavenianske *overstregninger* i 18. juli-referatet og *forholdet mellem de overstregede og de ikke overstregede dele* heri, synes i det store og hele at være forenelige med Mohrs forklaring i udstregningsnotatet. Et par enkelte punkter må dog karakteriseres som tvivlsomme, men kan ved den fortolkning, der efter min mening er den naturlige, ligeledes ses som overensstemmende med Mohrs version.

Hvad angår *tekstomskrivningerne*, er en række af dem af en så »teknisk« karakter, at deres tilstedeværelse under alle omstændigheder må accepteres; andre, mere »substantielle«, kan ses som stilistiske eller praktiske og indicerer herudover i hovedsagen ingen efterviselig tendens. De øvrige »substantielle« omskrivninger går for størstedelens vedkommende i retning af en styrkelse af Scavenius' synspunkter, som de refereres i udstregningsnotatet, specielt med hensyn til Danmarks villighed til forhandling med Tyskland på et så tidligt tidspunkt, at den tyske holdning endnu var i et »formativt« stadium. Et enkelt sted synes

64. Forskellen bør dog ikke overdrives. Allerede i 18. juli-referatet falder Mohrs bemærkning om Ritters stilling sådan, at den fungerer som en diplomatisk henkastet antydning af et svar på Ritters spørgsmål, om Mohr »havde noget særligt på hjerte«. Når dette spørgsmål stryges i 19. juli-referatet, må antydningen omformes for at bevare sin funktion.

65. Et sidste punkt skal nævnes, fordi det, skønt i sig selv ubetydeligt, rejser visse specielle problemer. I 18. juli-referatet tales der overalt om »Ritter«, i 19. juli-referatet overalt om »Herr Ritter«. Set isoleret forekommer denne forskel ganske forståelig i betragtning af, at 18. juli-referatet efter Mohrs forklaring var tænkt som »internt« referat i udenrigsministeriet, mens 19. juli-referatet skulle forelægges officielt for en kreds af ministre. Imidlertid viser det sig ved et studium af fotografiet af originalteksten til 18. juli-referatet, at der her i visse tilfælde med Mohrs skrift *har været* tilføjet et »Herr« foran »Ritter«, men at ordet senere er blevet visket ud. Tilføjelserne er sket overalt, hvor indrykning ved et nyt afsnit begyndende med ordet »Ritter« tillod en direkte integrering i grundteksten uden klammer, udeladelse el. lign. Denne »selektive« anbringelse taler klart imod, at ordet »Herr« skulle have kunnet være en del af den originale tekst i 18. juli-referatet. Efter al sandsynlighed er det altså en tilføjelse foretaget efter 19. juli-referatets udarbejdelse. Nogen umiddelbar forklaring på forholdet er svær at finde.

ændringen at medføre en vægtforskydning, så Mohrs samtale med Ritter i højere grad fremstår som en forsigtig sondering.

Endelig må det erkendes, at visse tekstomskrivninger med betydelig sikkerhed tillader os at fastslå, at Mohrs behandling af originalen til 18. juli-referatet på bestemte punkter ud over det allerede tidligere fremhævede⁶⁶ har været i de mindste kritisabel.

Hvordan påvirker disse konklusioner bedømmelsen af udstregningsnotatets sandhedsværdi? *Udstregningernes* generelle overensstemmelse med Scavenius' intentioner må betyde, at de ikke kan bidrage til en invalidering af notatets oplysninger. Men sagen stiller sig lidt anderledes ved bedømmelsen af de substantielle *omskrivninger*⁶⁷. Hvis Mohrs udstregningsnotat skal kunne fastholdes som korrekt, må disse omskrivninger som nævnt være blevet indføjet i forbindelse med den nødvendige redigering af 18. juli-referatet, der via diktat eller »mellemkoncept« får 19. juli-referatet som resultat. Kun to personer kan i praksis have foretaget denne redigering: Mohr selv eller Scavenius. Af udstregningsnotatet kan man få det indtryk, at det er Scavenius, idet Mohr skriver, at »[Scavenius] sagde, [. . .] at han nu ville lade det forkortede referat renskrive«. Anderledes direkte indicier peger dog på Mohr som den sandsynlige redaktør, idet referatet af 19. juli alene bærer Mohrs »konceptinitialer«^{67a}. Det må altså antages, at det er Mohr, der har indføjet tekstomskrivningerne. Mens dette forekommer rimeligt nok, når talen er om de »tekniske« og de stilistisk/praktiske omskrivninger, kan det på forhånd falde vanskeligt at tro, at Mohr, efter et ordskifte med Scavenius som refereret i udstregningsnotatet, af egen drift skal have indføjet ændringer, der drejer referatet i *mere* »scaveniansk« retning.

Helt urimelig er denne antagelse dog ikke. Et væsentligt moment må fastholdes, nemlig at Mohr faktisk *bøjer sig* for Scavenius' krav om rettelser i referatet: 19. juli-referatet bærer ikke blot Mohrs konceptinitialer, men tillige hans håndskrevne underskrift, overskrift og tilføjelse. Endvidere skal referatet godkendes af Scavenius, før det forelægges i

66. Jfr. ovf., pp. 315–16.

67. De »tekniske« omskrivninger må som nævnt anses for nødvendige og dermed helt overensstemmende med Mohrs beretning.

67a. Betegnelsen »diktatmærker« er vildledende, da initialerne også påføres, når forlægget er skriftligt. Referatet har »CM«, hvad der er en klar skrivefejl for Mohrs konceptinitialer: »OM«. Da disse initialer i referatet står alene, udelukker det *både*, at Scavenius skal have dikteret eller konciperet referatet, og at han skulle have rettet det ved håndskrevne tilføjelser eller ændringer (formen skulle i sidste tilfælde have været »OM/Sc«). Det ville efter mit skøn overhovedet have været mindre stemmende med ministeriel praksis, om ministeren selv havde foretaget tilretningen af Mohrs koncept og dets videre ekspedition.

ministermødet; og Scavenius har i samtalen med Mohr, både forud for og efter at have læst hans referat, givet klare oplysninger med hensyn til sin egen stilling til den omhandlede problematik. Vil Mohr protestere til enden, må han gå af. Men bliver han, som tilfældet er, er hans embedspligt i forbindelse med tilretningen af 18. juli-referatet utvetydig: han skal skrive et referat, der ligger så nær op ad udenrigsminister Scavenius' klart tilkendegivne intentioner som vel muligt. Denne pligt ville ligge enhver embedsmand af den gamle skole i rygmarven⁶⁸, og ville i øvrigt i det foreliggende tilfælde have været særlig vanskelig at negligere, fordi Scavenius utvivlsomt med et vågent øje ville afsløre ethvert forsøg på at smugle forbehold ind i teksten.

Baserer man sig på denne fortolkning, kan det efter min mening uden vanskelighed accepteres, at det er Mohr, der har indføjet også de substantielle omskrivninger i 19. juli-referatet⁶⁹.

1.3. Den bredere sammenhæng

Vender vi os herefter til de øvrige omstændigheder, der er blevet fremdraget under diskussionen om 18. juli-referatets autenticitet, kan man udskille to hovedgrupper af spørgsmål:

For det første kan man undersøge de *versioner af begivenhedsforløbet* under Mohrs besøg i Berlin og specielt hans samtale med Ritter, som siden juli 1940 faktisk har foreligget for offentligheden eller for en snævrere kreds af personer i eller uden for udenrigsministeriet (afsnit 1.3.1.–1.3.3.). Og for det andet kan man spørge om, hvilke *øvrige indicier*, for det meste af psykologisk art, der kan øve indflydelse på vor bedømmelse af 18. juli-referatets autenticitet og udstregningsnotatets sandhed (afsnit 1.3.4.).

Undersøgelsen af de senere versioner må omfatte dels deres indhold og dels de omstændigheder, hvorunder de udarbejdes og fremlægges. Det gennemgående spørgsmål vil her være, i hvilket omfang der i dette materiale kan eftervises en indvirkning fra 18. juli-referatet eller i det mindste et ekko af de elementer, som findes i dette. Medens således den overordnede problemstilling står fast, ændrer de konkrete omstæn-

68. Jfr. Fink 1973, p. 515, for en argumentation, der i alt væsentligt synes at gå i samme retning.

69. Det er i denne forbindelse værd at lægge mærke til, at fortolkningen finder indirekte støtte i udstregningsnotatet: heri opregner Mohr indledningsvis omhyggeligt sine indvendinger mod Scavenius' rettelser; men efter at Scavenius har foreslået, at divergensen med Mohr løses ved, at Scavenius mundtligt i ministermødet nævner Mohrs forbehold, refererer Mohr ikke flere indvendinger fra sin side, før samtalen slutter.

digheder, og dermed de konkrete spørgsmål, der må stilles, sig alt efter, hvilken periode man undersøger. Af disse er nedenfor adskilt tre, en *første fase* fra 19. juli 1940 til befrielsen, en *anden fase* fra befrielsen til 1953/54, og en *tredie fase* fra 1965 til 1966.

Argumentationen i det følgende vil basere sig dels på analyser af de relevante dokumenter og dels på diskussioner af sandsynligheden for bestemte sammenhænge, handlemåder osv. i bestemte givne situationer. Dens basis er således dels tekstuel, dels hvad man kunne kalde contextuel.

Den *textuelle* analyse, der normalt er den sikreste, er i det foreliggende tilfælde behæftet med et særligt problem:

Som vi har set, er der ikke almindelig enighed om, hvorvidt Mohrs datering af sine notater, og specielt af 18. juli-referatet, er korrekt, altså om de pågældende aktstykker er autentiske. Dette betyder en væsentlig begrænsning med hensyn til de slutninger, der legitimt kan drages fra overensstemmelser mellem f. eks. et udenrigsministerielt dokument, eller et notat fra Mohrs hånd dateret efter 18. juli 1940, og 18. juli-referatet. I begge tilfælde vil den, der nægter at acceptere 18. juli-referatets autenticitet, kunne hævde, at dette referat kun formelt er dateret tidligere end de aktstykker, det sammenlignes med, men at det i realiteten er udarbejdet *senere* end disse og tilpasset deres indhold⁷⁰; i det sidst nævnte tilfælde kan også dateringen af det andet notat fra Mohrs hånd betvivles, så at påvirkningsspørgsmålet bliver *aldeles* usikkert. Under alle omstændigheder må det således erkendes, at det uden uafhængig korroboration ikke er muligt med sikkerhed at anse »18. juli-elementer« i et dokument udarbejdet mellem 18. juli 1940 og 1945/46 (hvor Mohrs version for første gang blev offentligt kendt) for en bekræftelse eller blot bestyrkelse af 18. juli-referatets autenticitet.

Den *contextuelle* analyse bygger som nævnt i høj grad på psykologiske antagelser, overvejelser over sandsynlig handlemåde i bestemte situationer. Med inddragelsen af disse psykologiske aspekter foregribes derfor forsåvidt den senere diskussion deraf^{70a}.

1.3.1. 1. fase (19. juli i 1940 til befrielsen)

De versioner af begivenhedsforløbet under Mohrs besøg i Berlin i juli 1940, som her vil blive taget op til drøftelse, er først og fremmest udenrigsministeriets »Gråbog« om told- og møntunionsforhandlingerne; hertil kommer indholdet af det »takkebreve«, som Mohr efter instruks fra

70. Således Sjøqvist 1973 b, pp. 431–32.

70a. Jfr. afsnit 1.3.4. ndf., der dog fortrinsvis vil koncentrere sig om visse konkrete spørgsmål.

Scavenius sendte ambassadør Ritter den 22. juli 1940. Indledningsvis skal jeg dog omtale et i sig selv relativt sekundært forhold, der får en vis betydning, nemlig modtagelsen af Mohr og kammerherre Zahle hos Staatssekretär Weizsäcker den 17. juli 1940.

1.3.1.1. *Modtagelsen hos Weizsäcker.* Mohrs egentlige opgave i Berlin var at give den officielle notificering af Scavenius' erklæring af 8. juli over for den tyske regering særlig vægt. Notificeringen fandt sted ved en modtagelse hos Staatssekretär Weizsäcker, da udenrigsminister Ribbentrop var bortrejst. Modtagelsen nævnes kort i 18. juli-referatet og udstrekningsnotatet. Vor viden om dens forløb stammer fra to kilder: dels et yderligere notat fra Mohrs hånd, dateret 19. juli 1940⁷¹, dels en notits udarbejdet af Weizsäcker⁷². Det fremgår af disse beretninger, at Weizsäcker over for de danske repræsentanter hæftede sig ved den danske regerings politiske heterogenitet og på denne baggrund gav udtryk for nogen skepsis med hensyn til 8. juli-erklæringens realværdi, dvs. muligheden for, at dens venskabelige ordelag ville blive fulgt op af tilsvarende handlinger⁷³. Når Mohr dagen efter mødtes med Ritter, var det altså med en viden om, at en sådan tvivl næredes, vel ikke blot af Weizsäcker, men overhovedet på tysk hold.

1.3.1.2. *»Takkebrevet« til Ritter.* Det første egentlige aktstykke af selvstændig interesse i denne forbindelse er et brev, dateret 22. juli 1940 fra Mohr til Ritter⁷⁴. Udover en tak for venlig modtagelse indeholder brevet to punkter: For det første slås det fast, at udenrigsminister Scavenius er enig med Ritter i, at forhandlingerne med Tyskland skal lægges op i et højere plan end regeringsudvalget; og for det andet »bekræfter« Mohr sin udtalelse fra samtalen med Ritter, hvorefter Danmark er parat til snarest muligt at optage sådanne forhandlinger på højt niveau.

71. Afskrift i UM j. nr. 99 F 3/36. I det følgende betegnet som »modtagelsesnotatet«.

72. Bilag til Den parlamentariske Kommissions beretning (herefter forkortet: PK) XIII, p. 258.

73. De to kilder – hvoraf Mohrs version, som naturligt er, er den mest detaljerede, mens Weizsäckers i hvert fald har den *ubetvivlede* autenticitet og dermed følgende tidlige nærhed for sig – synes mig at være i god indbyrdes overensstemmelse: Mohr formulerer ganske vist ikke Weizsäckers synspunkter, så de *direkte* har karakter af en skepsis med hensyn til fremtiden; men Weizsäcker selv siger, at han kun »indirekte« gav udtryk for denne skepsis. Der er på den anden side ingen tvivl om, at Mohr opfatter antydningen efter hensigten.

74. Aktkopi i UM j. nr. 64 Dan 80 a/5. De væsentligste passager i *N i s s e n 1973*, pp. 293–94 (med noter).

Indholdet af dette brev stemmer således smukt overens *både* med 18. og 19. juli-referatet: dels redresseres en fejl som Mohr ifølge begge referater havde begået (med hensyn til det ønskelige niveau); og dels understreges Danmarks beredvillighed til hurtige drøftelser. Kun på et enkelt punkt i denne sidste henseende nærmer brevet sig til 19. juli-snarere end til 18. juli-referatet, idet Mohr som nævnt »bekræfter« en udtalelse om, at *regeringen* er parat til drøftelser: som 18. juli-referatet var udformet, havde Mohr jo netop kun kunnet basere sin »bekræftelse« på Scavenius' *personlige* indstilling, ikke på regeringens som helhed. Den støtte, som herved ydes 19. juli-referatet, er dog mere tilsyneladende end virkelig. Det må nemlig bemærkes, at brevet ganske vist er underskrevet af Mohr, men konciperet af Svenningsen⁷⁵, hvis viden om Mohrs samtale med Ritter kun kan antages at have skrevet sig fra en læsning af 19. juli-referatet. Og da dette referat jo som nævnt nu var aktversionen af samtalen, kunne Mohr ikke godt efterfølgende slette »bekræftelses«formuleringen. Og hvorfor skulle han overhovedet nære ønske herom på dette tidspunkt? På ministermøderne den 19. og den 22. juli havde det vist sig, at Scavenius havde *regeringen* bag sig i sin fortolkning af erklæringen af 8. juli⁷⁶. Den reelle basis for Mohrs forbehold, nemlig det forhold at Scavenius ikke havde fået formel tilslutning til fortolkningen, var dermed efterfølgende bortfaldet. Havde Mohr ønsket at fastholde konsistensen med 18. juli-referatet ved i brevet at tale om, at Scavenius' *personlige* indstilling i mellemtiden havde fået regeringens godkendelse, ville han kun have opnået at antyde en brèche i erklæringens oprindelige politiske grundlag, en brèche som oven i købet nu var blevet lukket. Mohr kan derfor uden samvittighedskvaler have sat sit navn under brevet⁷⁷.

1.3.1.3. *Gråbogen om told- og møntunionsforhandlingerne*. Allerede under told- og møntunionsforhandlingerne, i sensommeren 1940⁷⁸, havde man i udenrigsministeriet optrykt en række af de relevante aktstykker i sagen, heriblandt også 19. juli-referatet, og samlet dem i et antal »blåbøger«⁷⁹ til internt brug (vel bl. a. som håndakter, dvs. kopier af rele-

75. Jfr. dennes konceptinitialer på aktkopien.

76. Jfr. referater af de pågældende ministermøder, PK IV, pp. 424–25.

77. Se F i n k 1973, p. 515, for en lignende argumentation.

78. Tidspunktet fremgår implicit af en påtegning af 14. september 1940 af afdelingschef Wassard på en notits af kontorchef Peschardt (UM j. nr. 64 Dan 80 a/5, II).

79. Eksemplarer i UM j. nr. 64 Dan 80 a/5. Disse »blåbøger« må ikke forveksles med den egentlige Gråbog.

vante dokumenter, til brug for politikere og embedsmænd under forhandlinger, særlig på rejser). På eget initiativ, men med sin chef Wassards godkendelse havde kontorchef Peschardt i sidste halvdel af september 1940⁸⁰ på grundlag af dette og andet aktmateriale udarbejdet et udkast til »memorandum«⁸¹ om gangen i told- og møntunionsforhandlingerne. Peschardts hensigt med dette »memorandum« var at give en samlet oversigt, der kunne »findes på akterne og danne kilde for de betragtninger, som nye tilkommende personer måtte ønske at anstille over det i sagen passerede«⁸². Der var altså på dette tidspunkt tale om en fremstilling, der ikke var beregnet på offentliggørelse, selv ikke i en snævrere kreds.

Peschardts udkast er formentlig blevet bearbejdet af forskellige af hans overordnede, i hvert fald af Wassard⁸³, men færdiggøres, så vidt man kan se, ikke i denne form. Derimod begynder man i udenrigsministeriet senere på året eller først i 1941⁸⁴ at udarbejde en fremstilling, der om ikke fra starten så dog fra et vist senere tidspunkt har fået karakter af manuskript til en »Gråbog« om told- og møntunionsforhandlingerne, beregnet til fortrolig offentliggørelse. Efter alt at dømme var det daværende sekretær i udenrigsministeriet Gunnar Seidenfaden, der fik til opgave at udarbejde i hvert fald det første udkast til denne fremstilling⁸⁵. Efter flere forarbejder trykkes Gråbogen, ifølge resolution af Scavenius⁸⁶, i 150 eksemplarer og fordeles den 4. juli 1941⁸⁷.

Det »officielle« referat på udenrigsministeriets akter af Mohrs samtale med Ritter den 18. juli 1940 var som nævnt 19. juli-referatet og kun dette. De to spørgsmål, der skal stilles i denne forbindelse, er derfor dels, om Gråbogens version af begivenhedsforløbet omkring denne samtale indeholder træk, der går ud over 19. juli-referatet, specielt hvis de tillige går i retning af 18. juli-referatets version; og dels om tilstedeværelsen af sådanne eventuelle afvigelser fra 19. juli-referatet

80. Tidspunktet angives af Wassard i en redegørelse af 16. februar 1946 (UM j. nr. 120.D.50.a) til »september 1940«, men kan næppe ligge før 14. september, jfr. n 78.

81. UM j. nr. 64 Dan 80 a/5, II.

82. Notits af Peschardt af 14. september 1940 (n 78).

83. Jfr. påtegning af denne på renskrift af udkastet, UM j. nr. 64 Dan 80 a/5, II.

84. Tidspunktet lader sig ikke fastslå nøjagtigt, da alle de nævnte forarbejder er udaterede.

85. Således også Wassard i notits af 16. februar 1946 (n 80).

86. Jfr. brev Sthyr-Wassard af 28. juli 1941, original i separat aktsamling, UM j. nr. 64 Dan 80 a/5.

87. Flere eksemplarer i UMs arkiv. Optrøkt PK V, pp. 337 ff.

med rimelighed kan tilskrives oplysninger eller indsigelser fra Mohrs side⁸⁸.

Mens *Peschardts memorandum* nøje, undertiden ligefrem ordret, følger 19. juli-referatet, er forholdet et andet, når vi vender os til de egentlige *forarbejder til Gråbogen*. Af disse kender vi to: et ret kort referat med tre bilag⁸⁹ og et langt med samtlige Gråbogens 20 bilag⁹⁰. Dette sidste må anses for at være næstsidste manuskriptversion⁹¹, mens det første klart er tidligere. Fælles for dem er, at de ganske vist bringer det »officielle« 19. juli-referat som et af bilagene⁹², men at de på en række punkter i fremstillingen inddrager supplerende stof, der ikke kunne aflæses af 19. juli-referatet eller af andet materiale på akterne⁹³.

88. Det er klart, at et bekræftende svar på disse spørgsmål ikke i sig selv indebærer støtte til en formodning om, at 18. juli-referatet har foreligget i udarbejdet form allerede på dette tidspunkt, eftersom tidsfølgen er usikker, jfr. ovf., p. 328, og en berettiget indvending fra Sjøqvists side 1973 b, pp. 431–32. Men kan det vises, at Mohr har påvirket udarbejdelsen af Gråbogen i 18. juli-versionens retning og bort fra 19. juli-versionens, indicerer dette under alle omstændigheder, at han *dels* allerede på dette tidlige tidspunkt har forfægtet en version afvigende fra den »officielle« (19. juli-referatets), og *dels* at man i udenrigsministeriet har taget hensyn til disse indvendinger, altså på de pågældende punkter gjort Mohrs 18. juli-version til den officielle, til trods for at 19. juli-referatet stadig var det eneste, der lå på akterne. 18. juli-referatets autenticitet bestyrkes altså ikke, men 19. juli-referatets stilling svækkes.
89. UM j. nr. 64 Dan 80 a/5 (»private and confidential« – dvs. taget fra en mappe med denne udskrift).
90. UM j. nr. ad 64 Dan 80 a/5 (»fra Direns Skrivebord« (n 40)). Dette forarbejde er af særlig interesse, fordi det i enkeltheder kan eftervises, at det er det, og ikke som hidtil antaget den endelige version af Gråbogen, som folketingsmand Hassing-Jørgensen i maj 1941 efter anmodning får overladt af Sthyr og Wassard, og derefter låner Munch, jfr. P. M u n c h: *Erindringer 1939–42* (1967), pp. 86–94 med noter.
91. Der kan i manuskriptet eftervises spor af blyantsrettelser, der overalt gør det identisk med Gråbogens trykte version, jfr. i øvrigt ndf., pp. 338–39.
92. Sjøqvist 1973 b, p. 431, lægger vægt på, at forarbejderne, i tilknytning hertil, indeholder sætningen »Vedrørende samtalen med ambassadør Ritter næste formiddag har direktør Mohr lidet at tilføje til det summariske referat, han afgav straks efter sin hjemkomst til København«, idet Mohr herigennem direkte skulle have erkendt, at referatet var hans værk. Hertil kan på den ene side siges, at intet viser, at den pågældende sætning har været acceptabel for Mohr (at dennes indsigelser eventuelt er blevet tilgodeset på visse andre punkter, betyder ikke, at han *overalt* har kunnet trumfe sin opfattelse igennem); og på den anden side ville det ikke kunne volde Mohr vanskeligheder at anerkende referatet som sit værk, i denne meget formelle forstand, i betragtning af at han havde underskrevet det (jfr. i øvrigt ovf., pp. 326–27). Formuleringen udelukker i øvrigt på ingen måde eksistensen af andre og fyldigere referater (jfr. ordet »summariske«). Det »lidet«, som Mohr har at tilføje, er da heller ikke så lidet endda, som vi skal se.
93. Jeg sigter med »andet materiale« her først og fremmest til Zahles depeche af 18. juli 1940 (UMs arkiv, depechesamlingen).

Noget af dette ekstra stof svarer til punkter af helt central betydning i 18. juli-referatet, og følger i alt væsentligt dets version; det gælder således bemærkningen om, at Mohr ikke med Scavenius havde drøftet det for Ritter afgørende spørgsmål om tidspunktet for eventuelle drøftelser med tyskerne,⁹⁴ samt Mohrs afværgereaktion ved Ritters omtale af en toldunion. Men også herudover findes der i forarbejderne adskillige ekstra træk i forhold til aktmaterialet. Disse træk kan ikke aflæses af 18. juli-referatet, bl. a. fordi de vedrører dele af besøget i Berlin, som dette referat ikke omfatter. Det drejer sig oftest om punkter, som på anden måde er blevet fremført af Mohr: forklaringen på de planlagte besøg hos Ritter og Grundherr⁹⁵, Weizsäckers skeptiske holdning ved modtagelsen⁹⁶ og den lidt sindrige diplomatiske menuet omkring arrangementet af mødet med Ritter⁹⁷. I enkelte tilfælde er der dog tale om elementer, der ikke genfindes i andre skrevne versioner fra Mohrs hånd, men hvor sammenhængen klart peger på ham som den eneste mulige kilde⁹⁸.

Indbyrdes er de to forarbejder overensstemmende på alle de nævnte punkter.

Gråbogen selv udviser i forhold til den umiddelbart foregående version en række ændringer, der alle i realiteten har karakter af forkortelser. Vigtigst er her utvivlsomt det forhold, at 19. juli-referatet, som det eneste bilag, er strøget af bilagslisten. Parallelt hermed sker imidlertid en bortskæring af nogle af de nævnte detaljerede beskrivelser, som bragte forarbejderne i større nærhed af den »Mohrske« version af begivenhederne⁹⁹.

I betragtning af at *Pescharchts memorandum* som nævnt, hvor det er muligt, holder sig tæt op ad 19. juli-versionen, stiller spørgsmålet om en eventuel påvirkning fra Mohrs side sig for så vidt overhovedet ikke. Det er dog værd at bemærke, at Pescharcht øjensynlig ikke ønsker at ind-

94. Man kan af Sjøqvists fremstilling få det indtryk, at spørgsmålet om tidspunktet er perifert for sagen; men dette er fejlagtigt. Spørgsmålet om tidspunktet er i begge danske referaters version, og i øvrigt mest i 19. juli-versionen, netop det for Ritter og for Mohr afgørende. Dette belægges ganske utvetydigt ikke blot af sammenhængen, men også af det forhold, at den del af spørgsmålet, der vedrører tidspunktet, som den eneste sætning i 19. juli-referatet understreges.

95. Jfr. Mohrs beretning, PK V, p. 391.

96. Jfr. modtagelsesnotatet af 19. juli (n 71).

97. Jfr. Mohrs beretning, PK V, p. 391.

98. Det gælder således indføjelser af den tyske term »besprechen« i Ritters centrale spørgsmål.

99. Dette gælder først og fremmest modtagelsen hos Weizsäcker og Mohrs afværgereaktion. Også den nøjagtige redegørelse for besøgsarrangementet slettes.

drage Mohr i udarbejdelsen af memorandumet, idet han foreslår, at hans udkast gennemgås af Sthyr, Wassard og udenrigsministeren, men ikke nævner Mohr¹⁰⁰.

Om *Gråbogens forarbejder* kan det på den anden side siges, at de afvigelser fra 19. juli-referatet i retning af 18. juli-versionen, som de indeholder, logisk set kun kan stamme fra Mohr¹⁰¹.

Vi kender på den anden side ingen skriftlige indsigelser eller rettelser fra Mohrs hånd i en form og med en datering, som blot med nogen sikkerhed bringer dem i forbindelse med udarbejdelsen af Gråbogen. Men savnes der således i materialet klare beviser, er det til gengæld deprimerende rigt på usikre, men dog ikke uvæsentlige indicier.

For det første findes der blandt Mohrs papirer et hidtil upåagtet håndskrevet notat om hans rolle ved udarbejdelsen af Gråbogen¹⁰². I dette notat refereres tre episoder. Ved den første, der henlægges til efteråret 1940, skal Wassard og Sthyr have foreslået udsendelsen af en redegørelse for told- og møntunionsforhandlingerne for at kvæle rygterne om en dansk kapitulation over for ultimative og vidtgående hemmelige tyske krav; Mohr skulle heroverfor have indvendt, at en sådan redegørelse ikke kunne blive fuldstændig, da visse oplysninger måtte holdes fortrolige til efter krigen, og Scavenius havde afbrudt videre diskussion. Denne beretning kan udmærket være korrekt, uden at vi dog har andre direkte holdepunkter herfor¹⁰³.

100. Notits af 14. september 1940 (n 78).

101. En ansvarsbevidst sagsbehandler som Seidenfaden eller hans overordnede ville næppe acceptere beretninger, der hidrørte fra andre end Mohr, om en samtale, hvor kun Mohr havde været til stede fra dansk side. Derimod kan den anden vigtige gruppe afvigelser: de punkter, der vedrører besøgsplanlægningen og modtagelsen hos Weizsäcker, teoretisk set hidrøre fra Zahle. Ikke mindst i betragtning af den verbale overensstemmelse med Mohrs senere forklaringer er det dog langt mere sandsynligt, at også disse afvigelser skal føres tilbage til Mohr.

102. Mohr, RA, pk. I. Notatet (herefter betegnet »Gråbogsnotatet«), der ikke er blevet renskrevet sammen med de øvrige originalnoter fra Mohrs hånd, er af Mohr forsynet med en håndskreven cover-note dateret 5. december 1966, hvor han daterer det til 1946, idet dog visse dele (det her væsentligste) skal være taget direkte fra et ældre notat fra sommeren 1941. Dateringen 1946 er fejlagtig, idet notatet bl. a. henviser til Scavenius' *Forhandlingspolitikken under Besættelsen*, der først udkom 1948. Hvorvidt dateringen 1941 er korrekt, er det umuligt at sige; der er tydeligvis tale om et andet referat, der er klippet til og indføjet; men mere lader sig ikke sige med sikkerhed.

103. Det forhold, at Hassing-Jørgensen, som nævnt i n 90, i maj 1941 kan få en skriftlig redegørelse for told- og møntunionsforhandlingerne udleveret, der er identisk med næstsidste version af Gråbogen, tyder på, at Scavenius på dette tidspunkt ikke har truffet principbeslutning om udsendelse af en Gråbog. Havde en sådan principbeslutning foreligget, og havde Gråbogen derfor været under aktuel udarbejdelse, havde man næppe givet Hassing-Jørgensen et forarbejde hertil.

Den anden tildragelse placeres af Mohr til omkring april 1941. På dette tidspunkt skal Seidenfaden have meddelt ham, at han, uden at der forelå nogen aktuel hensigt om offentliggørelse, var i færd med at udarbejde en redegørelse om told- og møntunionsforhandlingerne, og i den forbindelse havde spurgt, om Peschardts fremstilling af Mohrs besøg i Berlin (memorandum-udkastet) var rigtig. Mohr, der angiveligt aldrig havde set denne fremstilling, havde lånt den af Seidenfaden til gennemretning, men kort efter leveret den tilbage med en bemærkning om, at den var så generelt misvisende, at han blot havde korrigeret en enkelt positiv fejl, men i øvrigt rådede Seidenfaden til at arbejde på andet grundlag; når tiden var inde til offentliggørelse, ville Mohr så stille sit – indtil da fortrolige – supplerende materiale om de omhandlede begivenheder til hans disposition.

Denne skildring er på flere måder problematisk. Dels ser Mohrs samtalepartner, Seidenfaden, sig ikke i dag i stand til at bekræfte eller afkræfte fremstillingen¹⁰⁴, der således savner positiv uafhængig korroboration. Og dels er det svært at få implikationerne i Mohrs notat, hvorefter Seidenfaden udarbejder sin foreløbige version, forarbejdet, uden kontakt med Mohr¹⁰⁵, til at rime med det forhold, at alle egentlige forarbejder, som vi kender, i modsætning til Peschardts udkast til memorandum, som nævnt indeholder en lang række punkter, som kun Mohr kan have bidraget med.

Til gengæld passer de refererede dele af Mohrs notat med visse andre forhold. Dels må vi nemlig gå ud fra, at det er korrekt, at de første forarbejder til Gråbogen udarbejdes, uden at der endnu foreligger nogen aktuel hensigt om udsendelse¹⁰⁶, dels er der tilsyneladende overensstemmelse mellem Mohrs forklaring og forekomsten af en række blyantsnotater i marginen til originalen til Peschardts udkast til memorandum. Disse notater har form af lodrette streger og spørgsmålstegn ud for forskellige punkter samt tillige i et enkelt tilfælde (ved en påstand i udkastet om, at Mohr opsøgte Ritter efter instruks fra Scavenius) af ordene »Nej. O. M.« Den åbenlyse parallelitet med Gråbogsnotatet bør dog ikke forlede til en konklusion om, at blyantsmærkerne støtter eller bekræfter dette: dels kan kun den *verbale* tilføjelse med sikkerhed tilskrives Mohr, dels er tidsfølgen mellem notat og blyantstilføjelser ikke på

104. Breve af 30. november og 29. december 1974 til forf.

105. Om en endnu mere generel, og tilsvarende mere ejendommelig, påstand af denne art fra Mohrs side, se ndf., pp. 337–38.

106. Jfr. n 103.

ret overrasket og stødt over at se, at Gråbogen faktisk blev udsendt, uden at der var taget hensyn til hans indvendinger på anden måde end ved, at man havde anvendt Sthyr's og Wassards kompromisformulering.

Bød de første dele af Gråbogsnotatet på problemer, gør denne sidste del det i endnu højere grad. Sthyr har kategorisk nægtet, at den af Mohr refererede samtale med ham har fundet sted, men i øvrigt afvist at udtale sig om Gråbogsnotatet¹¹². Men udover denne generelle benægtelse er versionen anfægtelig på forskellige punkter. Mohr kan således ikke have set et »fortryk« i streng forstand til Gråbogen den 20. juni, for 1. korrektur modtoges først i ministeriet den 27. juni¹¹³. Det er næppe heller tænkeligt, at Mohr mindre end en uge før trykningen skulle være totalt uvidende om Gråbogsmanuskriptets eksistens, omend det ovenfor dokumenterede forhold, at beslutningsgangen i denne sag syntes at undgå ham, i nogen grad kunne forklare denne ejendommelighed.

Også Mohrs forklaring i notatet med hensyn til indholdet af Gråbog og indvendinger er svær at acceptere. Det manuskript, som Mohr kan have fået forelagt den 20. juni, kan næppe være en tidligere version end det ovenfor diskuterede næstsidste udkast¹¹⁴. Men i dette optræder den af Mohr angiveligt savnede henvisning til den manglende drøftelse med Scavenius (der i øvrigt også findes i Gråbogens endelige version), og også formuleringen »efter alt for ham foreliggende« findes, således at forklaringen om dens kompromisstatus ikke kan opretholdes. Endelig rettes der som nævnt ganske kraftigt i manuskriptet mellem næstsidste og sidste version, så Mohr ikke kan have anset den endelige udgave af Gråbogen for identisk med det udkast, der forelagdes ham; specielt manglede jo, i forhold til dette sidste, 19. juli-referatet som bilag.

På denne baggrund synes Mohrs Gråbogsnotat næppe brugeligt som kilde til viden om hans indflydelse på Gråbogens endelige udformning.

Et mere lovende aktstykke i så henseende er manuskriptet til den før omtalte næstsidste version. Dette indeholder som nævnt¹¹⁵ blyantsrettelser, der gør det identisk med den endelige version; og Nissen noterer, at de således indføjede rettelser »forklares at stamme fra Mohr«¹¹⁶. Problemet er blot, at den omtalte forklaring ikke længere lader sig finde, hverken på akterne eller på selve aktstykket. Hvis den,

112. Brev af 27. november 1974 til forf.

113. Anmærkning af Seidenfaden på korrekturarket, UM j. nr. 64 Dan 80 a/5 (»private and confidential«).

114. Jfr. n 90.

115. Jfr. n 91.

116. 1973, p. 465.

hvad Nissens formulering kunne indicere, har stået på selve aktstykket¹¹⁷, har en særdeles beklagelig udviskning, foretaget inden for de seneste år, ført til, at den er blevet udraderet, tillige med visse senere marginalkommentarer og formentlig også de nævnte tilrettende blyantsmærker^{117a} (der dog endnu lader sig identificere med støtte i Gråbogens endelige version). Vi står således nu uden spor på dette punkt.

Som *konklusion* mener jeg på baggrund af ovenstående at kunne hævde, at Gråbogen, og især dens forarbejder, på helt centrale punkter er i overensstemmelse med 18. juli-referatets version samt at disse træk i teksten, tillige med andre afvigelser fra 19. juli-referatet, alene kan antages at skyldes en indvirkning fra Mohr. Nøjagtig hvornår og hvordan denne indvirkning har manifesteret sig lader sig ikke (længere) fastslå ud fra det foreliggende materiale, omend visse forhold tyder på, at indvirkningen har gjort sig gældende både under forarbejderne og ved den endelige affattelse.

1.3.2. 2. fase (*Befrielsen til 1953/54*)

Vender vi os herefter til perioden 1945–53/54, er der to hovedspørgsmål, der må søges besvaret: er Mohrs forklaringer i denne periode konsistente med 18. juli-referatet og med hinanden? Og kan der i øvrigt i perioden påvises omstændigheder, der bestyrker eller afsvækker formodningen om, at 18. juli-referatet er autentisk?

1.3.2.1. *Foreløbige versioner.* Blandt Mohrs forklaringer i den pågældende periode skal indledningsvis nævnes et par af mindre betydning, nemlig dels et maskinskrevet supplement til Harald Martinsens *Kampen for Danmark* (1945)¹¹⁸, og dels en kommentar til visse passager i Christmas Møllers *Danmark under den anden verdenskrig* (1945)¹¹⁹. Så vidt disse, polemisk prægede, dokumenter går, indeholder de netop de punkter, som en læsning af Gråbogen, 19. juli-referatet¹²⁰ eller andre til-

117. Nissen har i et brev til forf. af 28. november 1974 beklaget, at han ikke umiddelbart erindrer, om dette var tilfældet.

117a Jfr. N i s s e n 1973, p. 465n9.

118. Mohr, RA, pk. III (indlagt i Martinsens bog).

119. UM j. nr. 64 Dan 80 a/5. Mohrs notat er dateret 26. oktober 1945 med en efterskrift af 1. november s. å. Notatet er iflg. påtegninger blevet set af udenrigsministeriets direktør, Hvass, og af den netop tiltrådte udenrigsminister Gustav Rasmussen.

120. Dette var i alt fald kendt af Christmas Møller, der overværede ministermødet den 19. juli 1940. Det findes i øvrigt i hans arkiv (Nissen 1973, p. 548n3).

gængelige kilder *ikke* gav oplysning om eller ikke understregede tilstrækkeligt, men som vi ved, at Mohr lagde vægt på¹²¹.

Begge notater indeholder endvidere en fortolkning af de tyske hensigter under det danske besøg i Berlin, nemlig den at man fra tysk side (dvs. både Weizsäcker og Ritter) ønskede at udspørge de danske besøgende for at finde ud af, om 8. juli-erklæringen var udtryk for bred enighed i den danske regering, eller om den kun var en skueret, som alene Scavenius støttede i substansen. Frygten for i denne henseende at røbe noget skulle have været en væsentlig faktor bag Mohrs forsigtighed over for Ritter¹²². Mens den nævnte frygt givetvis kan have været reel, kan man undre sig over, at den skulle kunne få Mohr til at give svar, der i deres sontring mellem Scavenius og regeringen som helhed næsten med sikkerhed måtte støtte den fortolkning, han frygtede mest, nemlig at 8. juli-erklæringen ikke havde hele regeringens opbakning¹²³. Forklaringen må, hvis man som hypotese går ud fra, at 18. juli-referatet er korrekt, formentlig søges i, at Mohr på samme tid ønskede at svare vagt og at svare korrekt: i sandhedens interesse kunne han ikke binde regeringen til fortolkningen, men han måtte på den anden side erkende, at Scavenius selv uden tvivl stod bag den; den kile, han derved drev ind mellem Scavenius og regeringen, måtte så efter evne afstumpes ved det vage svar om, at han kun kunne udtale sig på personlig basis¹²⁴.

I sensommeren og efteråret 1945 udarbejdede Mohr tillige i hvert fald een redegørelse om told- og møntunionsforhandlingerne til internt brug i udenrigsministeriet. Vi kender den imidlertid ikke direkte, men kun gennem en række kommentarer fra Wassards hånd, idet redegørelsen selv, ifølge en påtegning af Mohr på Wassards notat, senere blev annulleret¹²⁵. Af Wassards kommentarer fremgår det, at Mohrs redegørelse (bl. a.?) havde haft karakter af en række indvendinger mod Gråbogen, og disse indvendinger kan nøjere fikseres, idet Wassard har mar-

121. Først og fremmest understregningen af Mohrs forbehold med hensyn til Danmarks villighed til drøftelser (begge dokumenter), reaktionen på toldunionstanken (Martinsen) og besøget hos Weizsäcker (Christmas Møller). Det er de samme substantielle punkter, der i april 1946 nævnes af Mohr over for Munch med henblik på dennes bidrag til *Age Friis: Danmark under Verdenskrig og Besættelse*, jfr. *P. Munch: Erindringer 1942-47* (1967), p. 328.

122. Jfr. ovf., p. 329.

123. En sådan undren ytrede da også, efter Mohrs egen forklaring, af Zahle allerede under besøget i Berlin (PS i 18. juli-referatet (Nissen 1973, p. 463)).

124. Således forsvarer Mohr også implicit sig selv i 18. juli-referatets PS.

125. Jfr. Wassards notat af 16. februar 1946 (n 80) med Mohrs påtegning. Det annullerede notat er muligvis identisk med en del af en beretning, som Mohr udarbejdede efter opfordring af Christmas Møller; i hvert fald findes denne sidste beretning heller ikke mere på akterne.

keret deres reference i marginen af en tidligere fremstilling på akterne. Der er tale om en række af de »sædvanlige« Mohrske bemærkninger¹²⁶.

1.3.2.2. *Redegørelsen af 25. juni 1946 til Den parlamentariske Kommission.* Den 12. juli 1945 havde udenrigsministeriet som sit bidrag til opklaringen af omstændighederne bag told- og møntunionsforhandlingerne sendt Den parlamentariske Kommission Gråbogen, der på denne måde fik sin status som den »officielle« udenrigsministerielle version af begivenhederne bekræftet. Den 25. juni 1946 fulgte, med følgeskrivelse fra udenrigsminister Gustav Rasmussen, en lang redegørelse fra Mohrs hånd til Kommissionen. Dette er altså den forklaring, som Mohr ville stå ved og hævde over for eftertiden, og spørgsmålet bliver da, om han uden inkonsistens kunne stå ved den, og om han med held kunne hævde den, eller konkret: om redegørelsen svarer til 18. juli-referatet, og hvilken modtagelse den får¹²⁷.

Konsistensen med 18. juli-referatet er bogstaveligt talt perfekt: kun enkelte mindre udeladelser eller rettelser af rent perifer betydning kan registreres. Derimod er redegørelsen garneret med en lang række forklarende og defensoriske indskud fra Mohrs side. Fra et indholdsmæssigt synspunkt er der imidlertid intet, der taler imod, at 18. juli-referatet kan have foreligget for Mohr og dannet grundlaget for hans redegørelse.

De *omstændigheder*, under hvilke Mohrs redegørelse fremkommer, og de reaktioner, den møder, er ikke uden interesse. Til trods for at den på væsentlige punkter er i klar modstrid med 19. juli-referatet, og at den i forhold til udenrigsministeriets Gråbog vel ikke betegner en egentlig korrektion, men dog et supplement af forbløffende detailrigdom og erindringsfylde, har udenrigsministeren åbenbart set sig i stand til at fremsende den og dermed give den status som et officielt supplement til den viden, som Den parlamentariske Kommission kunne få fra Gråbo-

126. De fire punkter, der er relevante her, er: spørgsmålet om hvem der tog initiativet til notificeringen af 8. juli-erklæringen; spørgsmålet om Mohr havde instruks om at opsøge Ritter; modtagelsen hos Weizsäcker; og Mohrs forbehold med hensyn til tidspunktet for drøftelserne. Den fremstilling, hvorpå Wassards randbemærkninger findes, er renskriften af Peschardts udkast til memorandum (n 83).

127. Det er klart, at et positivt svar på det første spørgsmål ikke forøger sandsynligheden for, at 18. juli-referatet er autentisk; men et negativt svar vil kaste øget tvivl over autenticiteten. Svaret på det andet spørgsmål kan vel ikke direkte belyse autenticitetsspørgsmålet, men nok indicere, med hvilken styrke konkurrerende versioner, først og fremmest 19. juli-referatets og Gråbogens, kunne hævde sig i samtiden (jfr. n 88).

gen. Ejheller finder vi fra de embedsmænd, der kendte til sagen, nogen efterfølgende offentligt udtalt mistro til nøjagtigheden af Mohrs redegørelse, der dog stred så tydeligt mod det 19. juli-referat, om hvis ægthed der »aldrig i ministeriet [havde] hersket tvivl«¹²⁸.

Mens denne holdning fra udenrigsministerens og hans embedsmænds side eventuelt kunne tilskrives almindelig kollegial loyalitet over for Mohr, er Scavenius' reaktion, der naturligvis er af central betydning, bemærkelsesværdig: til trods for at han normalt ikke pålagde sig særlige begrænsninger, når det gjaldt om at forsvare den under besættelsen førte politik, har heller ikke han relevante indvendinger mod Mohrs redegørelse af 25. juni 1946, forsåvidt angår gengivelsen af samtalen med Ritter den 18. juli¹²⁹, medens han på andre punkter tager særdeles energisk til genmæle mod Mohrs forklaringer i redegørelsen¹³⁰.

1.3.2.3. *1953: Ritters referat og kommentarerne dertil.* I 1953 bliver de tyske akter fra Auswärtiges Amt offentliggjort, herunder også Ritters version af samtalen med Mohr den 18. juli. Denne version¹³¹ afviger betydeligt fra de hidtidige danske versioner af samtalen, Mohrs såvel som Gråbogens, og giver derfor Den parlamentariske Kommission anledning til at anmode Mohr, tilligemed Scavenius og forskellige implicerede embedsmænd i udenrigsministeriet, om kommentarer.

Mohrs kommentar¹³² tager form af en direkte gengivelse af 18. juli-

128. Sjøqvist 1973 b, p. 427.

129. Under en længere, indirekte, polemik med Mohr (PK V, pp. 398-405) har Scavenius til referatet af 18. juli-samtalen kun den ene, næsten parentetiske bemærkning, at han ikke forstår, hvorfor man blev så overrasket over Ritters forslag om »Wirtschaftsunion« den 30. juli, hvis Ritter, som af Mohr refereret, allerede den 18. juli havde talt så længe om de tyske planer, herunder toldunion. Efter et svar fra Mohrs side, der i realiteten blot er en gentagelse af 25. juni-redegørelsen, forlader Scavenius spørgsmålet, hvis pointe nok i højere grad var rettet mod den danske reaktion den 30. juli end mod Mohrs referat. (Scavenius' bemærkning er i virkeligheden nærmest en bestyrkelse af 18. juli-referatets version, idet den overraskelse, som Scavenius vedkender sig at have følt den 30. juli, bedre lader sig forklare ud fra 18. juli-referatets end ud fra 19. juli-referatets version af samtalen med Ritter).

130. Scavenius' indvendinger med hensyn til Mohrs version af begivenhederne under Ritters besøg den 30. juli 1940 går betegnende nok også på spørgsmålet om, hvorvidt Mohrs notater om begivenhederne denne dag er samtidige eller udarbejdede senere. En tilsvarende tvivl rejses ikke over for 18. juli-versionen (jfr. i øvrigt ndf., pp. 345, 351-52).

131. Notits (»Aktenvermerk«) af 18. juli 1940, aftrykt PK XIII, pp. 260-61 og senest som bilag til Pasternak 1974, pp. 126-27.

132. PK XIII, pp. 294-97; senest aftrykt som bilag til Pasternak 1974, pp. 127-30.

referatet, suppleret med en argumenteret afstandtagen fra Ritters version på næsten alle punkter. De spørgsmål, vi kan stille i denne forbindelse, er: hvorledes forholder Ritters referat sig til henholdsvis 18. og 19. juli-referatet? Hvordan er forholdet mellem det direkte citerede referat, som Mohr nu fremlægger, og det i 1946 fremlagte, indirekte formulerede? Og hvordan er reaktionen på offentliggørelsen af Ritters referat og af Mohrs direkte citerede version af 18. juli-referatet^{133?}

Det er ikke svært at se, at *forholdet mellem Ritters referat og de danske versioner* er præget af sådanne uoverensstemmelser og afvigelser, at en nøjere drøftelse er påkrævet¹³⁴. Konkret er formentlig følgende punkter af interesse: Mohr skal ifølge Ritter »wiederholt und in dringlicher Form« have ytret ønske om, at der snarest optoges forhandlinger om de økonomiske spørgsmål, som fulgte af 8. juli-erklæringen, »und zwar in Berlin«; Ritter skal i denne forbindelse have fastslået, at initiativet til forhandlinger udgik fra dansk side; endelig skal Ritter have undgået at nævne bestemte *former* for økonomisk samarbejde, f. eks. toldunion, men det skulle af samtalen være fremgået, at det var sådanne former, Mohr havde i tankerne.

Hvad Mohrs »gentagent udtrykte og indtrængende« ønske om snarlige forhandlinger angår, kan Ritters referat læses på forskellig måde: Tages det som en påstand om, at Mohr *uopfordret* fremkom med ønsket om sådanne forhandlinger¹³⁵, er det i uoverensstemmelse med *både* 18. og 19. juli-referatet, hvor Mohr klart svarer på et spørgsmål. Læser man omvendt Ritter, så Mohrs ønske udtrykkes i et sådant svar, er Ritters fremstilling selvfølgelig nærmere 19. juli-referatet, i og med at Mohr i dette sidste svarer ubetinget ja; men heller ikke i 19. juli-referatet er dette ja gentagent eller indtrængende. Hvad der derimod gøres fra dansk side, og vel at mærke i *begge* danske versioner, er ønsket om, at eventuelle forhandlinger kommer i gang, mens de tyske tanker endnu er på et formativt stade¹³⁶. Gentagelsen er endda stærkest i 18. juli-referatet. Med andre ord: ved afvigelserne på dette punkt er afstanden til

133. Hvad det første spørgsmål angår, kan divergensen mellem 18. juli-referatet og Ritters referat af samme dato vel kun indirekte belyse det førstnævntes autenticitet; men indebærer divergensen samtidig en større overensstemmelse mellem Ritters referat og 19. juli-referatet, ligger heri en indikation af, at dette sidste snarest er det autentiske og originale.

134. P a s t e r n a k 1974, pp. 108–21, går med stor grundighed ind på forholdet, men på delvis andre præmisser og med delvis anderledes vendte konklusioner end de ndf. dragne.

135. Jfr. bemærkningen om det danske »initiativ«.

136. Tanken om at lade eventuelle drøftelser begynde i Berlin er ligeledes fælles for begge danske versioner.

begge danske referater den samme, og ved overensstemmelserne er nærheden i én henseende stærkest til 19. juli-referatet, i en anden henseende til 18. juli-referatet.

At initiativet til forhandlinger skulle være udgået fra dansk side, er på samme måde en påstand, der kan læses som overensstemmende eller uoverensstemmende med de danske referater. Heri fremsætter Mohr som nævnt ikke sua sponte ønsket om forhandlinger; på den anden side er besøget i Berlin som sådant begrundet med 8. juli-erklæringen, som klart kunne fortolkes af tyskerne som havende initiativets karakter¹³⁷.

På det sidste punkt, toldunionen, er de to danske referater aldeles enige i deres afstand fra Ritter, som i dem begge angives at være den, der har nævnt toldunion som en mulig samarbejdsform.

Den almindelige konklusion må for mig at se blive, at Ritters referat ganske vist udtrykker en langt mere positiv dansk holdning end den, der kommer til udtryk i de to danske referater af henholdsvis 18. og 19. juli, men at denne klare vægtforskydning ikke ved en konkret analyse kan fortolkes som en støtte til 19. juli-referatet fremfor 18. juli-referatet¹³⁸.

Reaktionerne i denne fase bliver i første omgang reaktioner på Ritters referat, der som nævnt tilsendes en række personer til udtalelse. Blandt disse er Wassards, Sthyr og Scavenius' svar af interesse¹³⁹. For det første er de alle, ligesom Mohr, afvisende i deres almindelige kommentarer til Ritters version¹⁴⁰; hertil kommer, at Sthyr og Scavenius i deres svar specielt omtaler Mohrs referat af 18. juli-samtalen. Sthyr fastholder således, at Ritters referat er i uoverensstemmelse med »det referat af samtalen, som Mohr aflagde efter sin tilbagekomst til København dagen efter samtalen med Ritter«, og som »har dannet grundlaget for meddelelsen om samtalen i udenrigsministeriets gråbog«¹⁴¹. Det referat, der

137. Således også Scavenius i sin kommentar over for Kommissionen, PK XIII, p. 293; jfr. i samme retning Fink 1973, p. 515 og 1974, p. 142.

138. Således i realiteten også Pasternak 1974, p. 112. Anderledes Sjøqvist 1973 b, p. 432 (der dog ikke argumenterer sin påstand konkret, jfr. Pasternak 1974, p. 115 – vistnok med meningsforstyrrende trykfejl – og 120). Det er ikke nødvendigt her at tage stilling til spørgsmålet om, hvorfor Ritters referat er så meget mere positivt end de danske. Det står dog klart, at denne positive karakter kunne have en nyttig funktion for Ritter i det interne tyske magtspil. Læser man hans referat i lyset af dette forhold, gøres en eventuel påvisning af dets støtte til 19. juli-referatet endnu vanskeligere.

139. PK XIII, pp. 293, 298–301.

140. Wassard finder ganske vist »overensstemmelse i hovedlinierne« (PK XIII, p. 301) mellem Gråbogen og Ritters referat, men kan vist kun gøre dette, fordi han fortolker dette sidste som en bekræftelse på, at initiativet til told- og møntunionsforhandlingerne var tysk.

141. PK XIII, p. 299.

her sigtes til, kan kun være 19. juli-referatet. Sthyr går altså her imod den opfattelse¹⁴², at Ritters referat stemte vel overens med 19. juli-referatet og derved styrkede dette sidstes troværdighed.

Endnu mere interessant er Scavenius' bemærkning i denne henseende. I hans svar til Den parlamentariske Kommission hedder det til slut:

»Til sammenligning med ambassadør Ritters referater af samtalerne i Berlin og København forekommer det mig påkrævet at få frem, dels direktør Mohrs beretning om sin samtale med Ritter i Berlin, dels det af Mohr optagne referat af min første samtale med Ritter. Efter så mange års forløb er det vel muligt at bevare i erindringen hovedlinierne i dengang førte samtaler, men derimod ikke enkeltheder«. ¹⁴³

Uden at kende dette brev citerer Mohr få dage senere i sit eget svar til Kommissionen 18. juli-referatet. I betragtning af den citerede slutpassus i Scavenius' brev må denne være levende interesseret i det nu af Mohr citerede aktstykke og i, hvorvidt dets indhold stemmer med hans erindring; og hvis 19. juli-referatet var det eneste referat, han hidtil havde set fra Mohrs hånd om sagen, ville man kunne forvente en eller anden form for indsigelse eller i hvert fald en tvivlende forespørgsel i stil med den, han i 1946 havde formuleret med hensyn til Mohrs erindring om 30. juli-referaterne¹⁴⁴. Men Scavenius giver ikke over for Kommissionen udtryk for nogen tvivl eller indsigelse med hensyn til det direkte citerede 18. juli-referat.

Hvad angår forholdet mellem 18. juli-referatet som citeret af Mohr i 1953 og som det fremgår af den fotografiske gengivelse, er der ikke grund til at gå i detaljer. Overensstemmelsen er så fuldstændig, som man med rimelighed kan forlange¹⁴⁵.

1.3.2.4. *Konklusion.* Vi kan sammenfattende om perioden 1945–53/54 konkludere: Mohrs 18. juli-versioner af samtalen med Ritter præsenteres i rimelig indbyrdes konsistens; de svækkes ikke i forhold til 19. juli-referatet af andet opdukkende materiale; de bestrides ikke af de involverede embedsmænd; og selv Scavenius kommer kun med en enkelt de-

142. Således Sjøqvist 1973 b, p. 432.

143. PK XIII, p. 293.

144. Jfr. ovf., n 130.

145. Kun en enkelt afvigelse kan siges at have en vis betydning, nemlig det tonløse »tilkendegivelse«, hvor 18. juli-referatet har »tilkendegivelser« (Nissen 1973, p. 459). 1946-versionen har her, ligesom 19. juli-referatet, det helt positive »tilkendegivelsen«, som Mohr samtidig opponerer mod som en tilsnigelse. Originalens afsluttende »r« er tydeligvis resultatet af en rettelse. Jfr. n 59 ovf.

tailbemærkning dertil, der knap nok har karakter af kritik¹⁴⁶, og bestrider i øvrigt på intet punkt eller tidspunkt Mohrs redegørelse af 1946 om 18. juli-samtalen eller det senere af Mohr fremlagte direkte citat af 18. juli-referatet af denne samtale.

1.3.3. 3. fase (1965–66)

I midten af 1960'erne henvender Mohr sig til udenrigsministeriet med en række håndskrevne notater, herunder originalerne til udstregningsnotatet og 18. juli-referatet, og får dem efter anmodning renskrevet og afskrifterne henlagt i ministeriets arkiv. Originalerne får han tilbage fra arkivet, hvorpå han destruerer dem, idet Nissen dog forinden har fået lov at affotografere originalen til 18. juli-referatet.

Det er forståeligt, at både Sjøqvist og Fink i deres kritik af Mohrs betretninger har hæftet sig ved dette forhold. For Fink synes spørgsmålet om, hvorfor Mohr destruerede sit referat, ligefrem at være *det* kildekritiske problem af relevans¹⁴⁷.

Det kan ikke nægtes, at et begivenhedsforløb som det skildrede er egnet til at vække mistanke og forundring; men det er min opfattelse, at dette først og fremmest skyldes ellipser i fremstillingen, og at denne i sin fuldstændige sammenhæng gør det muligt at forklare Mohrs handlemåde, uden at denne får noget suspekt eller odiøst præg¹⁴⁸.

Mohr henvender sig til udenrigsministeriets direktør med sin anmodning om afskrift i februar 1965¹⁴⁹. Han begrundet anmodningen med, at notaterne, der er skrevet med blyant, gennem brug og ælde er blevet næsten ulæselige for ham¹⁵⁰. Direktøren og overarkivaren indvilliger i at lade afskrifterne foretage og henlægge i ministeriet, og aftalen bliver, at materialet, efter en endelig kontrol og eventuel kommentering fra Mohrs side, skal tilgå arkivet til afskrift.

En månedstid senere henvender Nissen sig for første gang til Mohr med anmodning om oplysninger til brug for det historiske arbejde om året 1940, som Nissen er ved at samle stof til. Mohr er villig hertil, og i en samtale med Nissen og Hans Kirchhoff kort efter¹⁵¹ lover han bl. a.

146. Jfr. n 129 ovf.

147. F i n k 1973, p. 515.

148. Det er klart, at en sådan forklaring tildels kommer til at bygge på ubeviselige psykologiske konstruktioner; men selv sådanne kan efter omstændighederne have en betydelig grad af plausibilitet.

149. Notat af 14. juli 1971 af Sjøqvist, UM j. nr. 99 F 3/36.

150. Mohrs enke har i en samtale med forf. oplyst, at Mohrs syn på dette tidspunkt faktisk var ret ringe; fru Mohr mente i øvrigt at erindre, at hun selv, bl. a. på denne baggrund, havde tilskyndet sin mand til at få notaterne afskrevet.

151. Transskript af samtale af 22. marts 1965, Mohr, RA.

at sørge for, at en kopi af udenrigsministeriets afskrift af hans notater til sin tid tilgår dem. Dette sker også, efterhånden som afskrivningen skrider frem i løbet af sommeren 1965, og i begyndelsen af august er processen tilsyneladende fuldendt¹⁵². Renskriften ligger nu i udenrigsministeriets arkiv¹⁵³, og en kopi heraf hos Nissen og Kirchhoff, mens originalerne er blevet tilbageleveret Mohr. Det må fastholdes, at intet indicerer, at Sjøqvist eller Nissen på dette tidspunkt eller tidligere har anmodet Mohr om at bevare, endside at udlevere, originalerne.

Over et år efter, i september 1966, skriver Nissen til Mohr¹⁵⁴ og beder nu om lov til at lade originalen til 18. juli-referatet affotografere, da han gerne vil bruge dele af et sådant fotografi som illustration i sin bog om 1940. Nissen omtaler i sit brev ikke andre af Mohrs originale notater. På dette brev svarer Mohr venligt og imødekommende, medsender dokumentet og giver Nissen lov til at lade det affotografere til det angivne formål¹⁵⁵.

En månedstid efter returnerer Nissen dokumentet¹⁵⁶. Han undskylder forsinkelsen, der skyldes, at Rigsarkivets fotograf har haft svært ved at fotografere den utydelige tekst. Han meddeler videre Mohr, at Rigsarkivet foreslår, at blyantsteksten fikseres, og at arkivet i øvrigt er villigt til at lade alle Mohrs originalnotater fotografere. Herpå svarer Mohr:

»Tak for Deres venlige brev af 19. ds. med det returnerede bilag.

Jeg skulle gerne have stillet de gamle håndskrevne optegnelser til disposition for Rigsarkivet, men de eksisterer ikke mere. Da de maskinskrevne afskrifter var taget i 2 eksemplarer, og der blev ryddet op i mine skuffer, blev de tilintetgjort undtagen optegnelsen om samtalen med Ritter, og den er jo nu allerede blevet fotograferet. Det var efterhånden blevet mere og mere vanskeligt for mig at læse de gamle blyantsoptegnelser. [. . .]«¹⁵⁷

Nissen svarer med en beklagelse; han fremsætter ikke i den forbindelse noget ønske om, at Mohr forholder sig på den ene eller den anden måde med hensyn til originalen af 18. juli-referatet.

Hermed slutter korrespondancen på dette punkt. På et – ikke nærmere bestemt – tidspunkt derefter må Mohr have tilintetgjort originalen til 18. juli-referatet.

152. Jfr. takkebrev fra Nissen til Mohr af 6. august 1965, Mohr, RA. (Den følgende korrespondance mellem Nissen og Mohr findes i Rigsarkivet, dels i Mohrs papirer, dels i Nissens samlinger om besættelsestiden).

153. UM j. nr. 99 F 3/36.

154. Brev Nissen–Mohr af 16. september 1966.

155. Brev Mohr–Nissen af 19. september 1966.

156. Brev Nissen–Mohr af 19. oktober 1966.

157. Brev Mohr–Nissen af 25. oktober 1966.

Denne sekvens af begivenheder synes mig at stille Mohrs handlemåde i et andet og gunstigere lys. Mohr er meddeler, og præges klart af meddeleres typiske interesse i at hævde deres version af et begivenhedsforløb; men det er til beklageligt overmål dokumenteret, at historiker er han ikke: han savner aldeles historikerens sans og omhu for, at kilde-materialets renhed bevares. Derimod er han åbenbart indstillet på samarbejde med historikere og på at opfylde deres ønsker i det omfang, det er ham muligt. Begivenhedsforløbet svarer plausibelt til disse psykologiske træk: Fra et »meddeler«synspunkt må afskrifter være lige så gode som originaler, når afskrifterne er foretaget »officielt« i udenrigsministeriet. Hvorfor da beholde originalerne, når man alligevel dårligt kan læse dem, og når ingen historiker på dette tidspunkt har ytret ønske om, at han beholder dem? At originalen til 18. juli-referatet ikke inddrages i destruktionen er rimeligt nok i betragtning af dets særlige karakter og aktualitet. Da en historiker et år senere manifesterer interesse i dette dokument i form af et ønske om affotografering, er han helt villig hertil. Men når dette er maximum af, hvad man fra historikernes side ytrer ønske om, og ønsket er opfyldt gennem affotograferingen, hvorfor da blive ved at gemme originalen til 18. juli-referatet? Nu er det særlige ved dette dokument, Scavenius' streger, jo gennem fotografiet bevaret for eftertiden; og selve referatet er lige så ulæseligt for Mohr, som de andre notater var det. Tankegangen forekommer logisk og utvungen. Og følger vi den, ledes vi fra en tung mistanke over i en dyb beklagelse, også af at ingen af de involverede historikere i 1965 eller 1966, så vidt vi kan se, tænkte på at bede Mohr beholde originalerne til sine notater eller i det mindste til 18. juli-referatet; vi mangler ethvert holdepunkt for at antage, at en sådan anmodning ikke ville være blevet efterkommet.

1.3.4. *De psykologiske spørgsmål*

Tilbage står nu kun, som nævnt i indledningen, en gennemgang af nogle spørgsmål af mere psykologisk art, som på forskellig måde kan påvirke vor bedømmelse af 18. juli-referatets autenticitet og udstregningsnotatets sandhedsværdi.

1.3.4.1. *Den moralske bedømmelse af Scavenius' handlemåde den 19. juli 1940.* Sjøqvist er af den opfattelse, at Mohrs beretning i udstregningsnotatet om Scavenius' strygninger i 18. juli-referatet, hvis den er sand, »kaster et særdeles odiøst skær over Erik Scavenius' karakter og hæderlighed, ja også over hans intelligens«¹⁵⁸. Denne konklusion forekommer mig ikke indlysende.

158. Sjøqvist 1973 b, pp. 426-27.

Selve det forhold at referater af samtaler og forhandlinger rettes – undertiden skamrettes – af hierarkisk overordnede, er et fænomen, som vel enhver embedsmand, i udenrigsministeriet som andetsteds, har været ude for, og som ikke medfører noget odium, men højst en ærgrelse hos den, der ser sit værk underkendt. Karakteren af sådanne rettelse kan naturligvis blot være rent sproglig og logisk; men allerede heri kan ofte ligge et moment af substans; og rettelse, der mere åbenbart vedrører substansen, er efter min egen erfaring på ingen måde usædvanlige. Naturligvis vil sådanne substansrettelse kunne blive så vidtgående, at den egentlige samtaledeltager og oprindelige koncipist ikke længere ønsker at stå ved resultatet og må nægte at underskrive det; men hvornår dette punkt nås, må afgøres ud fra de konkrete omstændigheder.

Disse omstændigheder synes i det foreliggende tilfælde ikke at føre rettelsen i retning af det for Scavenius ærerørige. Det må erindres, at Mohr ikke med sine udtalelser kunne binde den danske regering, dels fordi denne ikke havde taget udtrykkelig stilling til de spørgsmål, der rejstes af Ritter, og dels fordi Mohr i den konkrete situation var uden instruks og på rent høflighedsbesøg uden anden funktion end en forsigtig sondering og afgivelsen af forsigtige svar på eventuelle tyske sonderinger. Han er med Finks tidligere refererede udtryk en udpræget biperson. Hovedpersonerne er regeringen, som den 19. juli af Scavenius bliver bedt om at tage stilling til, hvorledes man vil forholde sig til de tyske planer, som de bl. a. var kommet til udtryk gennem Ritters følere i samtalen med Mohr dagen i forvejen. På denne stillingtagen kan Scavenius' rettelse til det mere positive af Mohrs svar ikke antages at have haft nogen væsentlig indflydelse, da disse svar som sagt ikke bandt regeringen. Højst kunne der være tale om, at det tilrettede referat lagde op til en mere ukompliceret drøftelse og godkendelse af Scavenius' fortolkning af erklæringen, end 18. juli-referatet ville have gjort.

Hvorfor da overhovedet rette? Måske fordi ministre foretrækker koncise referater, ikke mindst når de er beslutningsgrundlag; og videre vel, fordi det må have ærgret Scavenius at se sin direktør, i misforstået eftertænksomhed, rejse tvivl om grundlaget for og det seriøse i 8. juli-erklæringen. I modsætning til fejlen med hensyn til niveauet for drøftelserne behøvede denne fejl imidlertid ikke refereres for at kunne redresseres, jfr. at regeringen på basis af 19. juli-referatet – måske, som nævnt, endda med færre psykologiske vanskeligheder – kunne acceptere den danske follow-up, som »takkebrevet« til Ritter udgjorde.

1.3.4.2. *Hvorfor tav Mohr indtil 1965?* Flere forfattere¹⁵⁹ har bemærket, at det virker suspekt, at Mohr først i 1965, efter Scavenius' død, fremkom med forklaringen om dennes rettelser i 18. juli-referatet, så meget mere som Mohr i 1946 (og 1953) i forbindelse med sine redegørelser til Den parlamentariske Kommission havde haft en oplagt mulighed for, ja efter Sjøqvists opfattelse¹⁶⁰ ligefrem en pligt til, at give oplysning også om dette moment.

Det er naturligtvis rigtigt, at enhver beskyldning mod andre principielt bør fremsættes på et tidspunkt, hvor den angrebne endnu har mulighed for at forsvare sig. Ved først at gøre udstregningsnotatet tilgængeligt efter Scavenius' død har Mohr for så vidt overtrådt denne *moralske* pligt. Vor bedømmelse af denne overtrædelse må dog mildnes i det omfang det kan vises eller sandsynliggøres, som det er søgt gjort ovenfor, at de oplysninger, der tilbageholdtes, ikke havde karakter af ærerørige beskyldninger, men snarere måtte betragtes som træk til belysning af Scavenius' almindelige handlemåde.

Under alle omstændigheder er det, der her har interesse, imidlertid ikke den almindelige moralske bedømmelse af, at Mohr taler ud i 1965, men vor specielle *kildeskritisk* begrundede interesse i, hvorfor Mohr indtil 1965 tav stille. Den rejste kritik af Mohrs tavshed går her på, dels at han ikke har udnyttet den naturlige lejlighed i 1946 (og eventuelt 1953) til at fremlægge den fulde sandhed; og dels at han (som følge deraf) har afskåret Scavenius fra at blive bekendt med Mohrs forklaring og dermed fra at kunne dementere den.

Jeg vil heroverfor hævde, at afgivelsen af redegørelsen til Den parlamentariske Kommission i 1946 *ikke* var en naturlig anledning for Mohr til at komme med de nævnte oplysninger; og at Scavenius på den anden side gennem Mohrs forklaringer fik tilstrækkelig mulighed for at reagere, kommentere og eventuelt dementere.

Hensigten med Mohrs beretning var at udbygge den viden, som Den parlamentariske Kommission havde om told- og møntunionsforhandlingerne, og som indtil da kun havde bygget på Gråbogen. Da denne, som vi har set, er ret kortfattet med hensyn til begivenhederne i Berlin den 17.–18. juli 1940, og da Mohr er det på daværende tidspunkt eneste levende danske vidne til disse begivenheder, er det rimeligt nok, at han i væsentlig grad netop koncentrerer sig herom. Hans redegørelse tager form af en gengivelse af indholdet af 18. juli-referatet og modtagel-

159. Således Sjøqvist 1973 b, p. 427 og Fink 1973, p. 514.

160. Sjøqvist 1973 b, p. 428.

sesnotatet. Hermed har Kommissionen, set fra hans synspunkt, fået den korrekte og detaljerede version af de pågældende begivenheder i hænde, og det naturlige formål med beretningen er opfyldt.

Det forhold, at Mohr tillige sidder inde med oplysninger, der forklarer, hvorfor der fra hans hånd foreligger en afvigende version, og hvorfor denne version ikke står til troende, må i hans øjne være irrelevant for Kommissionen, *så længe denne fæster lid til den efter hans opfattelse korrekte 18. juli-version*. Hvis Mohr på eget initiativ havde tilføjet de pågældende oplysninger – svarende til substansen i udstregningsnotatet – til sin beretning til Kommissionen, havde det været ensbetydende med at henlede Kommissionens opmærksomhed på en konkurrerende version, som han selv anså for vildledende og fortegnet. En sådan handlemåde måtte forekomme ham ikke blot unaturlig og unødvendig, men direkte skadelig for Kommissionens interesser, idet den kun kunne føre til, at troen på den efter hans mening korrekte version eventuelt svækkedes.

Set fra Mohrs synspunkt kunne det kun blive nødvendigt overhovedet at tage spørgsmålet om kildegrundlaget for beretningen af 25. juni 1946 op over for Kommissionen, hvis dennes undersøgelser i øvrigt førte til, at der rejstes tvivl om beretningens indhold. Og det var videre kun nødvendigt for ham, *og formålstjenligt for Kommissionen*, i en forklaring om kildegrundlaget at komme ind på påstanden om Scavenius' udstregninger, hvis den rejste tvivl baseredes på 19. juli-referatet. Som vi har set, rejses der ikke i 1946, men først i 1953/54, efter fremkomsten af Ritters referat, tvivl om indholdet af Mohrs beretning; og Mohrs reaktion er heroverfor netop at redegøre for kildegrundlaget for beretningen. Hvad 19. juli-referatet angår, fremlægges eller påberåbes det ikke for Kommissionen, hverken i 1946 eller i 1953/54; det bliver derfor aldrig hverken nødvendigt eller rimeligt for Mohr at meddele Kommissionen indholdet af udstregningsnotatet¹⁶¹.

Hvad spørgsmålet om Scavenius' mulighed for dementi angår, forelægger Mohr i 1946 en version, der hos enhver, der kendte 19. juli-referatet og anså det for korrekt, måtte vække dyb undren og anspore til borende efterforskning. Muligheden for og anledningen til en kritik,

161. Om nogen pligt til meddelelse af »the whole truth« til Den parlamentariske Kommission, som hævdede af Sjøqvist, kan der ikke være eller have været tale: i så fald havde udenrigsministeriet selv i hvert fald overtrådt denne pligt eklatant ved ikke at meddele Kommissionen 19. juli-referatet og de fyldige oplysninger fra Gråbogens forarbejder, der gled ud i den endelige redaktion. For en opfattelse, der implicerer en klar afstandtagen fra tanken om en sådan pligt, se i øvrigt Sthyr's generelle ledsagende brev til Kommissionen, PK XIII, p. 298.

»OM« stod ham for øjnene; og han skal have fremstillet sig selv snart som vildt remonstrerende mod Scavenius, snart som mere scaveniansk end sin udenrigsminister. Han skal videre have fremlagt det notat, der er behæftet med disse besynderligheder, i form af et nusset og gennemrettet stykke papir, der tillige er udstyret med indholdsmæssigt totalt overflødige tilføjelser og udviskninger, der med sikkerhed kan betragtes som uautentiske, og som derfor ikke kan undgå at kaste mistanke over referatet som helhed. Og endelig: han skal have vist dette sjuskede stykke arbejde til en historiker, der kunne kontrollere det; han skal have hidført en ordning, hvorved en anden trænet historiker, nemlig udenrigsministeriets overarkivar, fik mulighed for at gå dokumentet efter i sømmene; og efter at det havde bestået begge disse ildprøver, i den forstand at det var blevet godtaget af den ene historiker, og af den anden uden indsigelse var blevet omsat i en afskrift, der ikke længere dokumenterede dets markante materielle brist, skal han, i stedet for at anvende en nærliggende og plausibel undskyldning for at destruere det, eller i det mindste hævde, at han havde destrueret det, og således unddrage det de tvivl, som han trods alt må have kunnet ane i kimingen, have indvilliget i at lade det affotografere, så dets snuskede form og åbenlyse mærkværdigheder for evigt kunne fikseres for eftertidens kritiske blik¹⁶⁹.

Det er en nødvendig (men vel at mærke ingen tilstrækkelig) betingelse for forfalskningsteoriens rigtighed, at dette billede af Mohr som falskner kan gøres plausibelt – en behandling det vel kan behøve. Konsistent med den rationelle model er det som sagt på ingen måde. Kun to andre mulige forklaringsmodeller synes at byde sig til: Mohr må have været usædvanlig dum; eller han må have været usædvanlig snu.

Ingen af de to forklaringer formår dog at overbevise: Det forekommer på den ene side lidet acceptabelt, at udenrigsministeriets forhenværende direktør, en topdiplomat der endnu er i fuld funktion, skal have udvist en så bundløs enfoldighed som den, der i så fald måtte antages. Var Mohr da snu? I så fald skal denne usædvanlige snuhed manifesteres deri, at Mohr under omstændigheder, hvor et »rationelt« falskneri havde kunnet konstrueres med ringe ulejlighed og formentlig havde vundet vid tiltro, i stedet valgte en løsning, der måtte vække dyb mistænksomhed hos erfarne historikere.

Hertil kommer endelig en fælles vanskelighed ved de to modeller, den »dumme« og den »snu«, nemlig at de ikke tillader noget stringent

169. Således også P a s t e r n a k, 1974, pp. 119–20.

modbevis. Kan vi ikke logisk forklare en udstregning? Det er, fordi falskneren Mohr har været for dum til at se problemet. Kan en anden udstregning forklares logisk? Det er, fordi Mohr trods alt ikke var så dum, at han ikke så *det* problem. På samme måde: Er referatet gennemrettet? Det er, fordi Mohr var så snu, at han anede vor mistanke til et dokument, der var for »perfekt«. Er der da steder, hvor referatet tilsyneladende er udformet, som vi ville vente det? Det er, fordi Mohr var så snu, at han indså, at for megen grund til mistanke også var af det onde. Før forfalskningsteoriens tilhængere har lagt sig fast på konsistente og plausible kriterier for, hvad de vil anse for et eventuelt modbevis af deres fortolkning, vil denne teori have svært ved at hævde sig.

2. Det etiske aspekt

I det foregående har jeg søgt, så grundigt og overskueligt som muligt, at opstille præmisserne for en konklusion med hensyn til autenticiteten af 18. juli-referatet og sandheden af udstregningsnotatet. Konklusionen kan imidlertid ikke drages, før vi har fastlagt de krav, vi vil stille til den; og denne fastlæggelse fører os over på det område, som jeg indledningsvis betegede som den *samtidshistoriske kildekritiks etik*.

I forbindelse med deres arbejde stilles historikere gang på gang over for nødvendigheden af at bedømme troværdigheden af de kilder, der står til deres rådighed. Denne kildebedømmelse er kvantitativt og delvis også kvalitativt mere omfattende og vanskelig for samtidshistorikeren, hvis materiale er så uoverskueligt og bevægeligt. En sådan kildebedømmelse vil ofte kunne føre til, at kildens værdi relativiseres stærkt, eller måske, at historikeren helt afviser at tage den i betragtning. Afgørelser af denne art må naturligvis begrundes over for læseren; og for samtidshistorikeren kan der siges at gælde den særlige forpligtelse til begrundelse, at kildebedømmelsen implicerer en dom over endnu levende eller nyligt afdøde personers troværdighed, og at de således berørte eller deres pårørende har krav på at få at vide, og at andre får at vide, hvorfor det, de har meddelt, af historikeren er blevet vejret og fundet for let. (At deres eventuelle reaktion på sådanne begrundelser udgør en af faktorerne i den nævnte »bevægelighed« i det samtidshistoriske materiale, er en anden sag).

Det skulle normalt være muligt at formulere den nødvendige begrundelse for forkastelsen af en kilde på en måde, der, uden at lade læseren i tvivl om indholdet og vægten af de rejste indvendinger, fastholder disse inden for en sprogligt uanfægtelig referenceramme. Det viden-

skabelige sprog er, som det diplomatiske, rigt på udtryk, der kan anvendes i dette øjemed.

Problemet opstår imidlertid, når en begrundelse for en forkastelse af en kilde ikke alene bygger på, men også i sin formulering gengiver, en opfattelse, der set i straffelovens perspektiv objektivt har karakter af en injurie over for den bedømte meddeler. Dette er temmelig utvetydigt tilfældet i Sjøqvists konklusion med hensyn til Mohrs 18. juli-referat¹⁷⁰.

Lad mig med det samme understrege, at jeg *ikke* inddrager dette juridiske aspekt, fordi jeg mener, at det er eller bør være *direkte* relevant, hverken i det foreliggende tilfælde eller overhovedet: intet ligger mig fjernere end med straffeloven i hånd at søge at skræmme eller true agtværdige og seriøse forskere. Men det juridiske injurieregreb bygger på en almindelig moralopfattelse. Og ikke blot indicerer *forekomsten* af objektive injurier derfor, at der består et sagforhold, som kan – og ofte bør – drøftes ud fra almindelige moralske synspunkter; men de principper, der ligger bag den retlige *bedømmelse* af injuriersager, reflekterer i koncis form overvejelser, der forekommer mig at give en god vejledning også uden for det egentlige juridiske område. Den efterfølgende diskussion har alene det formål at søge at udnytte denne *indirekte* relevans.

Den almindelige hovedregel i injurielovgivningen er udtrykt i straffelovens § 267, hvorefter »[d]en som krænker en andens ære ved fornærmelige ord eller handlinger eller ved at fremsætte eller udbrede sigtelser for et forhold, der er egnet til at nedsætte den fornærmede i medborgers agtelse, straffes [...]« Under visse betingelser er fremsættelsen af sådanne sigtelser dog straffri. Det gælder for det første generelt, *hvis deres sandhed bevises* (straffelovens § 269, stk. 1). Bevisbyrden påhviler altså i så fald den, der har fremsat sigtelsen. Selv om sandhedsbevis ikke kan føres, er der dog andre muligheder for straffrihed, nemlig hvis der foreligger et såkaldt »ytringsprivilegium«¹⁷¹. Dette er tilfældet, når sigtelsen er fremsat »i god tro« og *tillige* den, der har fremsat den, *enten* »har været forpligtet til at udtale sig«, *eller* »har handlet til berettiget varetagelse af åbenbar almeninteresse«, *eller* »har handlet til berettiget varetagelse af eget eller andres tarv« (straffelovens § 269, stk. 1).

Lader vi spørgsmålet om sandhedsbevis ligge, kan vi spørge, om allerede nogen af disse sidste tre betingelser kan finde anvendelse på sigtelser fremsat som begrundelse for historikeres kildebedømmelse.

Forpligtet til at udtale sig i den nævnte forstand er den, hvem der

170. Jfr. n 14 ovf.

171. Stephan Hurwitz: *Den danske kriminalret, Speciel del* (1955), herefter forkortet: Hurwitz 1955, pp. 345–50.

ifølge lovgivningen påhviler en pligt til at fremkomme med en udtalelse, f. eks. som vidne i en retssag¹⁷²; et sådant pligtmæssigt forhold kan ikke antages at gælde for historikere.

*Den berettigede varetagelse af åbenbar almeninteresse*¹⁷³ er af større relevans: almeninteressen varetages ganske vist ifølge teorien først og fremmest af personer i offentlige hverv under udøvelsen af disse, men også andre talerør for offentligheden, f. eks. pressen, kan påberåbe sig dette ytringsprivilegium¹⁷⁴; det vil på forhånd være naturligt at forestille sig, at også seriøst arbejdende historikere måtte kunne henregnes til denne kategori.

Hurwitz har i en særlig afhandling¹⁷⁵ været inde på dette aspekt, idet han behandler spørgsmålet om grænserne for straffri videnskabelig kritik. Hans konklusion er her, at der vel i princippet må tænkes at bestå en særlig adgang til at fremsætte ærefornærmelser i forbindelse med videnskabelig kritik; men han tilføjer, at man må underkaste den konkrete ærekrænkelse en bedømmelse for at fastslå, om den kan dækkes af det angivne ytringsprivilegium, og resumerer her sin egen holdning i følgende passus:

»Medens der således endnu kan være efter omstændighederne god grund til at fritage en faglig kritik for pligten til at føre sandhedsbevis ved beskyldninger for urigtige (usandfærdige) eller tendentiøse citater, plagiat, for at tilegne sig æren af andres forskningsresultater etc., idet sådanne beskyldninger – omend ærekrænkende – dog har en overvejende faglig karakter, bør bevispligten næppe svækkes med hensyn til sigtelser om, at den angrebne forfatter eller forsker har ladet sig bestikke til at udtale en anskuelse eller ligefrem har gjort sig skyldig i et videnskabeligt falsum eller måske endog bedrageri [...]«¹⁷⁶

Man vil altså se, at Hurwitz i realiteten højst må antages at indrømme ytringsprivilegiet for den »normale« negative kildebedømmelse, der betvivler det korrekte eller acceptable i indholdet af kilden, men udelukker privilegiet ved en karakteristik som den, der er foretaget i forbindelse med 18. juli-referatet. Hertil kommer, at Hurwitz' overvejelser gælder videnskabelig kritik, hvorved der tydeligvis normalt tænkes på dele af en meningsudveksling mellem fagfæller¹⁷⁷. Imidlertid er »modparten« i en kildebedømmelse ikke historikerens fagfælle, der under videnskabs maske har produceret sig over for offentligheden og nu skal revses for

172. Hurwitz 1955, pp. 345–46.

173. Ibid., pp. 346–47.

174. Ibid., pp. 346–47.

175. Juristen 1937, pp. 117–28 (herefter forkortet: Hurwitz 1937).

176. Hurwitz 1937, pp. 127–28.

177. Ibid., p. 127.

sine fejltagelser, men en »læg« ophavsmand til en beretning. Denne lægmand må for mig at se efter omstændighederne være berettiget til en *breder* beskyttelse end fagfællen¹⁷⁸. I samme retning trækker en udtalelse fra Hurwitz¹⁷⁹ om det betænkelige i at indrømme et særligt videnskabeligt ytringsprivilegium for publikationer, der ikke fortrinsvis henvender sig til fagfolk. Endelig må det for mig at se fastholdes som noget væsentligt, at det, der eventuelt kunne begrunde almeninteressen i historikerens påstand, er selve hans kildebedømmelse, men næppe den særligt angribelige formulering deraf: som nævnt vil historikere normalt være i stand til at formulere sig u-injurierende og alligevel med al (også for almenheden) ønskelig tydelighed. Alt i alt må det antages, at heller ikke almeninteressen som ytringsprivilegium kan dække historikerens situation ved ærekrænkende kildebedømmelser af den her omhandlede art.

Den berettigede varetagelse af andres eller eget tarv synes i realiteten efter teorien at omfatte sigtelser fremsat i afæskede udtalelser og dermed at være uanvendelig som ytringsprivilegium i den foreliggende sammenhæng.

Konklusionen må da blive, at der juridisk normalt vil blive krævet sandhedsbevis¹⁸⁰ for injurier fremsat som led i eller resultat af en historisk kildebedømmelse. Sigtelsen skal med andre ord kunne bevises for at kunne fremsættes straffrit¹⁸¹. Spørgsmålet, om den blotte *tro på* bevisligheden eller sandheden af sigtelsen også bør disculpere, har naturligt nok også været drøftet. Den »mildeste« konklusion er her den, at *tro på bevisligheden* af sigtelsen vil kunne disculpere, mens *tro på sandheden* ikke vil kunne have denne konsekvens¹⁸². Efter min opfattelse er det dog et spørgsmål, om specielt videnskabeligt arbejdende historikere vil kunne påberåbe sig *tro på bevislighed* som erstatning for egentligt sandhedsbevis: det er netop historikerens opgave at gå til bunds i sagen for at finde og fremlægge de beviser, der måtte være, og den historiker, der bygger sin fremstilling på *troen* på, at hans udsagn kan bevises, men

178. Jfr. *ibid.*, p. 127.

179. *Ibid.*, p. 127.

180. Om dette begreb se Hurwitz 1955, pp. 350–56.

181. Det må tilføjes, at der formentlig i praksis regelmæssigt vil blive tale om *strafbortfald* for injurier af den nævnte art, fremsat uden at sandhedsbevis kan føres, men i øvrigt som led i seriøse historiske fremstillinger (jfr. straffelovens § 269, stk. 2: »Straf kan bortfalde, når der oplyses omstændigheder, som gav føje til at anse sigtelsen for sand«); men dette påvirker ikke det principielle i sagen.

182. Se herom Hurwitz 1955, pp. 355–56; Waaben, Nordisk tidsskrift for Kriminalvidenskab, 1956, pp. 276–77, accepterer ikke sondringen, og vil som hovedregel afvise disculperende virkning i begge tilfælde.

ikke beviser dem, vil næppe finde, at hans værk vinder udelt tilslutning blandt folk af faget¹⁸³.

Dette er den *juridiske* side af sagen, med andre ord de regler en domstol kunne tænkes at lægge til grund, hvis den fik spørgsmålet forelagt. En forelæggelse for domstolene vil imidlertid ret sjældent forekomme. Dels er injuriersager erfaringsmæssigt et sløvt, henholdsvis tveægget våben til at forsvare sin ære med, og de fleste sagførere vil derfor vel fraråde deres klienter at gå rettens vej i sådanne tilfælde, medmindre sagforholdet er aldeles åbenbart. Men hertil kommer, at der er almindelig enighed om, at domstolene er *særlig* dårligt egnede til pådømmelsen af injuriersager inden for det videnskabelige felt¹⁸⁴. Hvad samtidshistorikeren¹⁸⁵ derfor i praksis står overfor, vil ikke være et juridisk, men et moralsk problem. Han må gøre sig klart, at bestemte, efter hans mening berettigede, udtalelser fra hans side vil føles som ærerørige og følgelig gøre den omhandlede person og hans pårørende ondt, specielt fordi disse udtalelser fremsættes med hele den videnskabelige undersøgelses vægt. På den anden side vil han vide, at de således ramte, netop på grund af dette videnskabelige moment, som er det ekstra sårende for dem, kun sjældent vil vove gangen til retten. Historikeren er altså i en særlig beskyttet situation, fordi de *ydre*, juridiske, begrænsninger af hans ytringsfrihed ikke kan tænkes at ville blive aktiveret. Men med så meget større kraft stiller spørgsmålet sig, hvilke *indre* begrænsninger han da bør pålægge sig med hensyn til fremsættelsen af objektive injurier, og vel overhovedet med hensyn til enhver påstand, der i sin form er egnet til at vække mere end almindelig fortrydelse hos den berørte, og som kunne formuleres anderledes uden skade for indholdet.

Det er min opfattelse, at det krav, samtidshistorikeren bør stille til

183. At historikere derimod principielt baserer deres fremstilling på troen på de fremsatte påstandes sandhed, dette begreb forstået rimeligt relativt, kan som nævnt ikke efter teorien fungere som erstatning for sandhedsbevis.

184. Således også H u r w i t z 1937, p. 125, der deraf slutter, at »*trangen* til domstolsbeskyttelse ikke gør sig gældende i samme omfang«. Dette er nok lidt vidtgående: *trangen* til beskyttelse er den samme, eller endog større, men den rationelle forhåbning derom mindre. Domstolspraksis er i øvrigt særdeles mager på dette felt.

185. Problemet er specifikt for samtidshistorikeren, for så vidt som forskere, der beskæftiger sig med ældre tider, i langt ringere grad behøver at frygte, at deres vurdering afføder personlige reaktioner. Det juridiske korrelat til denne betragtning er reglen i straffelovens § 274, stk. 2, hvorefter der efter udløbet af en frist på 20 år efter den angrebnes død kun idømmes straf for injurier mod bedre vidende eller fremsat uden rimelig grund – betingelser, der næppe vil være aktuelle for gode historikere.

sin egen fremstilling¹⁸⁶, og som andre med føje kan stille til ham, er det, som også den juridiske teori indicerer: der skal kunne føres positivt sandhedsbevis. Bevisbyrden må utvetydigt påhvile forskeren, og kan han ikke hinsides al rimelig tvivl godtgøre sin påstand, bør han undlade at fremsætte den i en ærekrænkende eller sårende form. Da fældende beviser er relativt sjældne planter i historikerens herbarium, og hans konklusioner derfor ofte må støttes på fortolkninger, formodninger o. l., må et korrelat til dette første krav være, at undersøgelsen af materialet i de pågældende tilfælde må være så udtømmende som muligt og argumentationen særlig indgående og fuldstændig, idet man kun således på tilstrækkelig vis kan sikre sig mod al rimelig tvivl om resultatet og godtgøre, at en fornøden sikkerhed foreligger. Den ærerørige konklusion skal med andre ord kunne bæres af materialet, og af *hele* materialet.

Disse generelle konklusioner, som efter min mening bør danne den centrale kerne i den samtidshistoriske kildekritiks etik, må også få betydning ved bedømmelsen af det foreliggende konkrete tilfælde, »Mohrsagen«. Som nævnt udgør den af Sjøqvist dragne konklusion om 18. juli-referatet som en »senere konstruktion« utvivlsomt en objektiv injurie. Spørgsmålet bliver da: er kilderne gransket til bunds? Og kan der på baggrund deraf føres sandhedsbevis for beskyldningen?

Det første spørgsmål kan efter min mening i det store og hele besvares bekræftende, omend Sjøqvist måske nok kunne have draget nytte af et grundigere studium af fotografiet af 18. juli-referatet og af Mohrs papirer.

Med hensyn til det andet spørgsmål føler jeg det imidlertid berettiget at hævde, at Sjøqvist ikke har leveret noget sandhedsbevis for forfalskningsteorien, og at et sådant bevis vel overhovedet ikke i dag vil kunne opstilles. Det kan med andre ord for mig at se ikke bevises, og bør derfor heller ikke påstås, at minister Mohrs referat af 18. juli 1940 ikke er autentisk.

186. Den hidtidige argumentation har kun vedrørt kildebedømmelsen; men argumenterne, og de krav, der kan støttes på dem, kan for mig at se a fortiori anvendes på fremstillingens øvrige led: de personer, der omtales i selve den historiske redegørelse, kan ikke tænkes at skulle nyde ringere beskyttelse end meddelere, snarere større, idet meddelerne i det mindste selv med deres beretning har ønsket at træde frem for et forum af forskere, og for så vidt eksponeret sig for kritik, mens de personer, der omtales i historieskriverens værk (og sådanne ophavsmænd til kilder, der ikke ved deres eget forhold har bidraget til at fremlægge disse for forskeren til anvendelse ved fremstillingen), efter omstændighederne måske intet højere ønske har end at holde sig aldeles ude af ethvert rampelys.